

Birleşmiş Milletler

3 Eylül 2019

Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme

Orijinal: İngilizce

İnsan Hakları Komitesi**36 Numaralı Genel Yorum****Madde 6: Yaşam Hakkı^{*},^{**}****I. Genel Açıklamalar**

1. Bu genel yorum, Komite'nin on altıncı oturumunda (1982) kabul ettiği 6 numaralı genel yorum ile yirmi üçüncü oturumunda (1984) kabul ettiği 14 numaralı genel yorumun yerini almaktadır.
2. Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme'nin 6. maddesi, tüm insanların yaşam hakkını tanır ve korur. Yaşam hakkı, silahlı çatışma ve ulusun varlığını tehdit eden diğer acil kamusal durumlarda dâhil hiçbir şekilde yükümlülüklerin azaltılmasına tabi olmayan en üstün haktır.¹ Yaşam hakkı, hem bireyler hem de toplumun tamamı için hayati öneme sahiptir. Her insanın doğuştan sahip olduğu bir hak olarak kendi başına çok değerlidir, ancak aynı zamanda temel bir haktır² ve bu hakkın etkili bir şekilde korunması, diğer tüm insan haklarından yararlanabilmenin ön koşulu olup, muhtevası diğer insan hakları tarafından şekillendirilebilir.
3. Yaşam hakkı, dar bir şekilde yorumlanmaması gereken bir haktır. Bu hak, bireylerin, doğal olmayan veya erken ölümüne neden olacak veya neden olabileceği düşünülen eylem ve ihmallerden korunması ve onurlu bir yaşam sürme hakkını kapsamaktadır. Sözleşme'nin 6. maddesi, en ağır suçlardan şüpheli veya hüküm giymiş kişiler de dâhil olmak üzere, hiçbir ayırım gözetmeksizin tüm insanlara bu hakkı garanti eder.
4. Sözleşme'nin 6. maddesinin 1. paragrafı, hiç kimsenin keyfi olarak yaşam hakkından mahrum bırakılamayacağını ve bu hakkın yasalarla korunması gerektiğini belirtir. Bu paragrafı, taraf devletlerin, yasama ve diğer önlemlerle yaşam hakkına saygı gösterme, bu hakkı güvence altına alma ve bu hakkı hayata geçirme ve yaşam hakkı ihlallerinin tüm mağdurlarına etkili hukuk yolları ve giderim sağlama yükümlülüğünün temelini oluşturur.
5. Sözleşmenin 6. maddesinin 2, 4, 5 ve 6. paragrafları, henüz ölüm cezasını kaldırmamış olan taraf devletlerde, en ağır suçlar dışında ölüm cezalarının uygulanmamasını ve bu durumda da yalnızca en istisnai durumlarda ve en katı sınırlar içinde uygulanmasını sağlamak için özel güvenceler getirmektedir (bkz. IV. bölüm). 6. maddenin 1. paragrafında yer alan keyfi olarak yaşam hakkından

^{*} Komite tarafından 124. oturumunda (8 Ekim-2 Kasım 2018) kabul edilmiştir.

^{**} Son notlar, bildirim yapılan dillerde verilmiştir.

mahrum bırakma yasağı, taraf devletlerin ölüm cezasını uygulama yetkisini daha da sınırlamaktadır. 3. paragraftaki hükümler, Sözleşme'nin 6. maddesi ile Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Hakkında Sözleşme arasındaki ilişkiyi özel olarak düzenlemektedir.

6. Yaşam hakkından mahrum bırakma, kasten³ veya başka şekilde öngörülebilir ve önlenabilir, bir eylem veya ihmal sonucu ortaya çıkan, yaşamı sona erdiren zarar veya yaralanmayı içerir. Bu, bedensel veya zihinsel bütünlüğe yönelik yaralama veya bu yöndeki tehdidin ötesindedir.⁴
7. Taraf devletler yaşam hakkına saygı göstermek zorundadır. Bu, keyfi olarak yaşam hakkından mahrum bırakmaya yol açan davranışlardan kaçınma yükümlülüğünü gerektirir. Taraf devletler ayrıca, yaşam hakkını güvence altına almalı ve eylemleri devlete mal edilemeyecek kişi veya oluşumların neden olduğu hayattan mahrum bırakma durumlarına karşı bireylerin yaşamlarını korumak için gerekli özeni göstermelidir.⁵ Taraf devletlerin yaşam hakkına saygı gösterme ve bu hakkı güvence altına alma yükümlülüğü, makul olarak öngörülebilir tehditleri ve yaşam kaybına yol açabilecek yaşamı tehdit eden durumları da kapsar. Taraf devletler, bu tür tehditler ve durumlar yaşam kaybına yol açmasa dahi 6. maddeyi ihlal edebilirler.⁶
8. Taraf devletler, gebeliğin gönüllü olarak sonlandırılmasını düzenlemeye yönelik önlemler alabilirler, ancak bu önlemler hamile kadın veya kızın yaşam hakkını veya Sözleşme kapsamındaki diğer haklarını ihlal etmemelidir. Bu nedenle, kadın veya kızların kürtaj yaptırma imkânlarına getirilen kısıtlamalar, diğer hususların yanı sıra, onların yaşamlarını tehlikeye atmamalı, Sözleşme'nin 7. maddesini ihlal eden fiziksel veya zihinsel acı veya ıstıraba maruz bırakmamalı, onlara ayrımcılık yapmamalı veya özel yaşamlarına keyfi olarak müdahale etmemelidir. Taraf devletler, hamile kadın veya kızın hayatı ve sağlığı risk altında olduğunda veya hamileliğin sonuna kadar devam ettirilmesi hamile kadın veya kıza önemli ölçüde acı veya ıstırap verecekse, özellikle de hamilelik tecavüz veya ensest sonucuysa veya hamilelik sürdürülemez durumdaysa, kürtaja güvenli, yasal ve etkili erişim sağlamakla yükümlüdür.⁷ Bununla birlikte, taraf devletler, kadınların ve kız çocuklarının güvenli olmayan kürtaj yöntemlerine başvurmak zorunda kalmamalarını sağlama yükümlülüklerine aykırı bir şekilde, geri kalan diğer durumlar için hamilelik veya kürtajı düzenleyemezler ve kürtaj yasalarını da bu [yükümlülüğe] göre revize etmelidirler.⁸ Örneğin, bu tür önlemler kadınları ve kız çocuklarını güvenli olmayan kürtaja başvurmaya zorladığından, evli olmayan kadınların hamileliğini suç saymak veya kürtaj yaptıran kadın ve kızlara⁹ ya da onlara bu konuda yardımcı olan sağlık hizmetleri sağlayıcılarına cezai yaptırımlar uygulamak gibi önlemler almamalıdır. Taraf devletler, münferit sağlık hizmet sağlayıcılarının vicdani sebeplerle ret haklarını kullanmaları sonucu ortaya çıkan engeller¹⁰ de dahil olmak üzere, kadınların ve kız çocuklarının güvenli ve yasal kürtaja¹¹ etkili bir şekilde erişimini engelleyen mevcut engelleri¹² kaldırmalı ve yeni engeller getirmemelidir. Taraf devletler ayrıca, kadınların ve kız çocuklarının hayatlarını, güvenli olmayan kürtaj yöntemleriyle ilişkili zihinsel ve fiziksel sağlık risklerine karşı etkili bir şekilde korumalıdır. Özellikle, kadınlar ve erkekler, özellikle de kız ve erkek çocuklarının¹³ cinsel sağlık ve üreme sağlığı konusunda kaliteli ve kanıta dayalı bilgi ve eğitime¹⁴ ve

çok çeşitli uygun fiyatlı doğum kontrol yöntemlerine¹⁵ erişimini sağlamalı ve kürtaj yaptırmak isteyen kadın ve kız çocuklarının damgalanmalarını önlemelidir.¹⁶ Taraf devletler, her koşulda ve gizlilik esasına göre, kadınlar ve kız çocukları için kaliteli doğum öncesi ve kürtaj sonrası sağlık hizmetlerinin mevcudiyetini ve bu hizmetlere etkin erişimi sağlamalıdır. Taraf devletler, kadın ve kız çocukları için her durumda ve gizlilik esasına dayalı olarak kaliteli doğum öncesi ve kürtaj sonrası sağlık hizmetlerinin¹⁷ sunulmasını ve bu hizmetlere etkin erişimin sağlanmasını temin etmelidir.¹⁸

9. Kişisel özerkliğin insan onuru için merkezi önemini kabul etmekle birlikte, devletler, diğer Sözleşme yükümlülüklerini ihlal etmeden, özgürlüklerinden mahrum bırakılmış kişiler de dâhil olmak üzere, özellikle savunmasız durumdaki¹⁹ kişilerin intiharlarını önlemek için yeterli önlemleri almalıdır. Ölümcül hastalığı bulunan kişiler gibi, şiddetli fiziksel veya zihinsel acı ve ıstırap çeken ve onurlu bir şekilde ölmek²⁰ isteyen yetişkinlerin yaşamını sonlandırmayı kolaylaştırmak için tıbbi tedavi veya tıbbi araçlar sağlamasına izin veren taraf devletler, hastaları baskı ve istismardan korumak amacıyla,²¹ tıbbi uzmanların hastalarının özgür, bilgilendirilmiş, açık ve net kararlarına uyduğunu denetlemeye imkân veren sağlam yasal ve kurumsal güvencelerin varlığını temin etmelidir.

II. Yaşamdan keyfi olarak mahrum bırakmanın yasaklanması

10. Her insanda içkin olsa da²² yaşam hakkı mutlak değildir. Sözleşme, yaşam hakkından mahrum bırakmanın kabul edilebilir gerekçelerini saymamakla birlikte, 6. maddenin 1. paragrafı, yaşam hakkından mahrum bırakmanın keyfi olmaması gerektiğini belirtir ve bazı yaşam hakkından mahrum bırakma durumlarının keyfi olmayabileceğini dolaylı olarak kabul etmektedir. Örneğin, aşağıdaki 12. paragrafta belirtilen koşullar altında, meşru müdafaa amacıyla ölümcül güç kullanılması, yaşam hakkından keyfi olarak mahrum bırakma anlamına gelmez. Yaşamdan mahrumiyete yol açan istisnai önlemler, kendi başlarına keyfi olmasalar bile, fiilen de keyfi olmayan bir şekilde uygulanmalıdır. Bu tür istisnai önlemler kanunla belirlenmeli ve keyfi olarak yaşam hakkından mahrum bırakmayı önlemek için tasarlanmış etkili kurumsal güvencelerle desteklenmelidir. Ayrıca, ölüm cezasını kaldırmamış ve ölüm cezasının kaldırılmasını amaçlayan İkinci İhtiyari Protokol veya ölüm cezasının kaldırılmasını öngören diğer antlaşmalara taraf olmayan devletler, ölüm cezasını yalnızca keyfi olmayan bir şekilde, en ağır suçlar için ve aşağıdaki IV. bölümde ayrıntılı olarak belirtilen bir dizi katı koşula tabi olarak uygulayabilirler.
11. 6. maddenin birinci paragrafının ikinci cümlesi, yaşam hakkının kanunla korunmasını gerektirirken, üçüncü cümle ise hiç kimsenin keyfi olarak yaşam hakkından mahrum bırakılmaması yükümlülüğünü getirmektedir. Bu iki şart kısmen örtüşmektedir, zira yasal dayanağı olmayan veya yaşamı koruyan yasa ve usullere aykırı olan bir yaşamdan mahrum bırakma, kural olarak keyfi niteliktedir. Örneğin, iç hukukun ceza muhakemesi veya delil kurallarına aykırı olarak yürütülen yasal işlemlerin ardından verilen bir ölüm cezası, genellikle hem hukuka aykırı hem de keyfi olacaktır.

12. Yaşamdan mahrum bırakma, uluslararası hukuk veya iç hukukla uyumsuz olduğu takdirde kural olarak keyfi sayılır.²³ Bununla birlikte, yaşamdan mahrum bırakma, iç hukuk tarafından öngörülmüş olsa bile keyfi olabilir. “Keyfilik” kavramı, “yasalara aykırılık” ile aynı anlama gelmez, ancak daha geniş bir şekilde yorumlanarak uygunsuzluk, adaletsizlik, öngörülemezlik ve hukuki süreçlerin eksikliği²⁴ gibi unsurların yanı sıra makul olma, gereklilik ve orantılılık unsurlarını da içermelidir. Madde 6 uyarınca keyfi olarak nitelendirilmemek için, meşru müdafaa amacıyla hareket eden bir özel şahıs veya onun savunmasına gelen başka bir şahıs tarafından potansiyel olarak ölümcül güç kullanımı, saldırganın oluşturduğu tehdit göz önüne alındığında kesinlikle gerekli, diğer alternatifler tükenmiş veya yetersiz görülmüşse, son çare olarak başvurulmuş bir yöntem olmalıdır;²⁵ kullanılan güç, tehdide yanıt vermek için kesinlikle gerekli olan miktarı aşmamalıdır;²⁶ kullanılan güç, yalnızca saldırgana karşı dikkatli bir şekilde yönlendirilmelidir; ve yanıt verilen tehdit yakın ölüm veya ciddi yaralanma tehlikesi içermelidir.²⁷ Yasaların uygulanması amacıyla potansiyel olarak ölümcül güç kullanımı, hayatı korumak veya yakın bir tehditten kaynaklanan ciddi yaralanmaları²⁸ önlemek için kesinlikle gerekli olduğu durumlarda başvurulması gereken aşırı bir önlemdir.²⁹ Örneğin, başkalarının hayatına veya beden bütünlüğüne ciddi ve yakın bir tehdit oluşturmeyen bir şüphelinin veya hükümlünün gözetiminden kaçmasını önlemek için kullanılamaz.³⁰ [Bir kişiyi] herhangi bir yolla kasıtlı olarak yaşamından mahrum bırakma, ancak [bir başkasının] hayatının yakın bir tehditten korunabilmesi amacıyla kesinlikle gerekli olduğu durumlarda müsaade edilebilir.³¹
13. Taraf devletler, kolluk görevini yerine getiren askerler de dâhil olmak üzere kolluk görevlilerinin, keyfi olarak yaşamdan mahrum bırakmasını önlemek için gerekli tüm tedbirleri almalıdır. Bu önlemler arasında, kolluk görevlilerinin ölümcül güç kullanımını denetleyen uygun mevzuatın yürürlüğe konması, kolluk görevlilerinin eylemlerinin insan hayatına yönelik riskleri en aza indirme ihtiyacına uygun şekilde yeterince planlanmasını sağlamak için tasarlanmış prosedürler,³² ölümcül vakaların ve diğer hayati tehlike arz eden vakaların zorunlu olarak raporlanması, incelenmesi ve soruşturulması ve kitle kontrolünden sorumlu kolluk güçlerinin ölümcül güce başvurma ihtiyacını ortadan kaldırmak için kolluk görevlilerine etkili, daha az ölümcül araçlar ve yeterli koruyucu ekipman sağlanması yer almaktadır. (ayrıca bkz. aşağıdaki 14. paragraf).³³ Özellikle, kolluk görevlilerinin tüm faaliyetleri, Kolluk Görevlileri İçin Davranış Kuralları ve Kolluk Görevlilerinin Güç ve Ateşli Silah Kullanımına İlişkin Temel İlkeler³⁴ dâhil olmak üzere ilgili uluslararası standartlara uygun olmalıdır ve kolluk görevlileri, her koşulda yaşam hakkına tam olarak saygı gösterilmesini sağlamak için bu standartları benimsetmek³⁵ üzere tasarlanmış uygun eğitimlerden geçirilmelidir.
14. Her ne kadar daha ölümcül silahlara kıyasla tercih edilebilir olsalar da, taraf devletler, daha az ölümcül silahların sıkı bağımsız testlere tabi tutulmasını sağlamalı ve kolluk görevlerini yerine getiren askerler de dâhil olmak üzere kolluk görevlileri tarafından kullanılmak üzere tasarlanmış veya fiilen kullanılan elektro-kas bozucu cihazlar (şok tabancası),³⁶ plastik veya köpük mermiler ve diğer etkisiz hale getirici mermiler³⁷ gibi silahların yaşam hakkı üzerindeki

etkisini değerlendirmeli ve izlemelidir.³⁸ Bu tür silahların kullanımı, uygun eğitimi almış kolluk görevlileriyle sınırlandırılmalı ve Kolluk Görevlilerinin Güç ve Ateşli Silah Kullanımına İlişkin Temel İlkeler³⁹ dâhil olmak üzere, geçerli uluslararası standartlara uygun olarak sıkı bir şekilde düzenlenmelidir. Bununla birlikte, daha az ölümcül silahlar, diğer daha az zararlı önlemlerin etkili olmadığı veya açıkça etkisiz olduğu durumlarda, sıkı bir şekilde gereklilik ve orantılılık şartlarına tabi olarak kullanılmalıdır.⁴⁰ Taraf devletler, özellikle barışçıl toplanma hakkının kullanıldığı durumlar olmak üzere, kitlelerin kontrolü için daha az zararlı yöntemlerle üstesinden gelinebilecek durumlarda⁴¹ daha az öldürücü silahlara başvurmamalıdır.

15. Özel gerçek veya tüzel kişilere, taraf bir devlet tarafından ölümcül sonuçlara yol açabilecek güç kullanma yetkisi veya izni verildiğinde, taraf devlet, bu güç kullanımının 6. maddeye uygun olmasını sağlamak yükümlülüğü altındadır ve ilgili devlet, bu yükümlülüğün yerine getirilmemesi durumunda bundan sorumlu olacaktır.⁴² Taraf devletler, diğer hususların yanı sıra, özel aktörlere tanınan yetkileri sıkı bir şekilde sınırlamalı ve verilen yetkilerin kötüye kullanılmamasını ve keyfi olarak yaşamdan mahrum bırakmayı önlemek için sıkı ve etkili izleme ve kontrol önlemlerinin yanı sıra yeterli eğitimin sağlanmasını garanti etmelidir. Örneğin, taraf devlet, ciddi insan hakları ihlallerine veya suiistimallerine karışmış veya halen karışmakta olan kişilerin, güç kullanma yetkisi veya izni verilen özel güvenlik kuruluşlarından uzaklaştırılmasını sağlamak için yeterli önlemleri almalıdır.⁴³ Ayrıca, taraf devletler, kendileri tarafından yetkilendirilmiş veya görevlendirilmiş özel şahışlar veya kuruluşlar tarafından keyfi olarak hayatından mahrum bırakılan mağdurlara etkili bir hukuk yolu sağlanmasını da güvence altına almalıdır.⁴⁴
16. 6. maddenin 2, 4 ve 5. paragrafları, ölüm cezasını kaldırmamış ve ölüm cezasının kaldırılmasını amaçlayan Sözleşme'nin İkinci İhtiyari Protokolü'nü onaylamamış ülkelerin, bir dizi katı koşula tabi olmak kaydıyla, en ağır suçlara ilişkin olarak ölüm cezasını uygulamalarının, Sözleşme uyarınca yasaklanmadığını dolaylı olarak kabul etmektedir. Yeni ilaçların uygulanmasına ilişkin protokoller gibi, yaşamdan mahrumiyete yol açabilecek faaliyetleri düzenleyen diğer prosedürler, keyfi yaşamdan mahrum bırakmayı önlemek için tasarlanmış etkili kurumsal güvencelerle birlikte kanunla belirlenmeli ve Sözleşme'nin diğer hükümleriyle uyumlu olmalıdır.
17. 6. madde dışındaki Sözleşme hükümlerini ihlal eden eylemler veya ihmaller yoluyla bireylerin yaşamlarından mahrum bırakılması, kural olarak keyfi niteliktedir. Buna, örneğin, toplanma özgürlüğü hakkını kullanan göstericilerin ölümüne yol açan güç kullanımı⁴⁵ ve Sözleşme'nin 14. maddesinde belirtilen adil yargılama şartlarını karşılamayan bir yargılama sonucunda verilen ölüm cezası dâhildir.⁴⁶

III. Yaşamı koruma yükümlülüğü

18. 6. maddenin birinci paragrafının ikinci cümlesi, yaşam hakkının “yasayla korunacağını” öngörmektedir. Bu, taraf devletlerin, yaşam hakkının tam olarak kullanılmasını sağlamak için gerekli olabilecek yasal bir çerçeve oluşturmaları gerektiği anlamına gelir. Yasa ile yaşam hakkını koruma yükümlülüğü, taraf

devletlerin, özel şahıslar ve oluşumlardan kaynaklanan tehditler de dâhil olmak üzere, makul olarak öngörülebilir tüm tehditlerden yaşamı korumak için uygun yasaları veya diğer önlemleri alma yükümlülüğünü de kapsamaktadır.

19. Yaşam hakkını yasal olarak koruma yükümlülüğü, yaşamdan mahrum bırakmaya yönelik herhangi bir maddi gerekçenin yasada belirtilmesini ve aşırı geniş veya keyfi yorum veya uygulamaları önlemek için yeterince kesin bir şekilde tanımlanmasını gerektirir.⁴⁷ Kişilerin, devlet yetkilileri tarafından yaşamlarından mahrum bırakılması son derece ciddi bir konu olduğundan, yasa, bir kişinin yetkililer tarafından yaşam hakkından mahrum bırakılabileceği durumları sıkı bir şekilde kontrol etmeli ve sınırlamalıdır⁴⁸ ve taraf devletler, ilgili tüm yasal hükümlerin tam olarak uygulanmasını sağlamalıdır. Yaşam hakkını kanunla koruma yükümlülüğü, aynı zamanda taraf devletlerin, kamu otoritesinin kullanıldığı tüm devlet organlarını ve yönetim yapılarını, yaşam hakkına saygı gösterilmesi ve bu hakkın güvence altına alınması gerekliliğiyle uyumlu bir şekilde düzenlemelerini gerektirir⁴⁹ ve buna, yaşam hakkından mahrum bırakılmanın önlenmesi, kanunsuz şekilde yaşam hakkından mahrum bırakma vakalarının soruşturulması ve kovuşturulması, cezalandırılması ve tam giderimi sağlamak için uygun kurum ve prosedürlerin kanunla oluşturulması da dâhildir.
20. Taraf devletler, kasten öldürme ve ölüme sebebiyet verme, gereksiz veya orantısız silah kullanımı,⁵⁰ bebek öldürme,⁵¹ “namus” cinayetleri,⁵² linç,⁵³ şiddet içeren nefret suçları,⁵⁴ kan davaları,⁵⁵ ritüel öldürmeler,⁵⁶ ölüm tehditleri ve terörist saldırılar gibi, yaşamdan mahrum bırakma ile sonuçlanabilecek tüm şiddet veya şiddete teşvik eylemlerini etkili bir şekilde yasaklayan koruyucu bir yasal çerçeve oluşturmalıdır. Bu suçlara uygulanan cezai yaptırımlar, Sözleşme'nin tüm hükümleriyle uyumlu olmak kaydıyla, suçların ağırlığıyla orantılı olmalıdır.⁵⁷
21. Yaşam hakkını korumak için müspet tedbirler alma yükümlülüğü, Sözleşme'de tanınan hakları güvence altına alma genel yükümlülüğünden ve 6. madde ile birlikte okunduğunda 2. maddenin birinci paragrafında ifade edilen, ayrıca 6. maddenin ikinci cümlesinde ifade edilen, yaşam hakkını kanunla koruma özel yükümlülüğünden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle, taraf devletler, eylemleri devlete mal edilemeyecek özel şahıslar ve oluşumlardan kaynaklanan, makul olarak öngörülebilir yaşam tehditlerine karşı, kendilerine orantısız yükler getirmeyen⁵⁸ makul ve müspet tedbirler alma konusunda gerekli özeni gösterme yükümlülüğü altındadırlar.⁵⁹ Bu nedenle, taraf devletler, kişileri suçlular, organize suç örgütleri veya milis grupları, silahlı veya terörist gruplar da dâhil olmak üzere, makul olarak öngörülebilir cinayet veya öldürülme tehditlerine karşı korumak için yeterli önleyici tedbirler almakla yükümlüdür (bkz. ayrıca aşağıdaki 23. paragraf).⁶⁰ Taraf devletler ayrıca, özel ordular ve kanunsuz gruplar gibi, yaşamdan mahrum bırakmaya neden olan düzensiz silahlı grupları dağıtmalı⁶¹ ve yetkisiz kişilere potansiyel olarak ölümcül silahların yayılmasını azaltmalıdır.⁶² Taraf devletler, özel ulaşım şirketleri, özel hastaneler⁶³ ve özel güvenlik şirketleri gibi özel kuruluşlar tarafından keyfi olarak yaşamdan mahrum bırakmayı önlemek, soruşturmak, cezalandırmak ve telafi etmek için sürekli denetim⁶⁴ dâhil olmak üzere yeterli koruyucu tedbirler almalıdır.

22. Taraf devletler, kişilerin, kendi topraklarında⁶⁵ veya kendi yargı yetkisi altındaki diğer bölgelerde faaliyet gösteren diğer devletler, uluslararası kuruluşlar ve yabancı şirketler tarafından hayatlarından mahrum bırakılmalarını önlemek için uygun tedbirleri almalıdır. Ayrıca, [taraf devletler], kendi topraklarında veya kendi yargı yetkisi altındaki diğer yerlerde tamamen veya kısmen gerçekleştirilen, ancak kendi toprakları dışındaki kişilerin yaşam hakkı üzerinde doğrudan ve makul ölçüde öngörülebilir bir etkisi olan tüm faaliyetlerin, kendi topraklarında bulunan veya kendi yargı yetkisi altındaki tüzel kişilikler tarafından gerçekleştirilen faaliyetler de dâhil olmak üzere,⁶⁶ ilgili uluslararası kurumsal sorumluluk⁶⁷ standartlarını ve mağdurların etkili bir hukuk yoluna erişme hakkını dikkate alarak, 6. madde ile uyumlu olmasını sağlamak için uygun yasal ve diğer tedbirleri almalıdırlar.
23. Yaşam hakkını koruma yükümlülüğü, taraf devletlerin, belirli tehditler⁶⁸ veya önceden var olan şiddet eğilimleri nedeniyle yaşamları özel bir tehlike altında olan savunmasız durumdaki kişilere yönelik özel koruma tedbirleri almasını gerektirir. Bu kişiler arasında insan hakları savunucuları (bkz. ayrıca aşağıdaki 53. paragraf),⁶⁹ yolsuzluk ve organize suçla mücadele eden kamu görevlileri, insani yardım çalışanları, gazeteciler,⁷⁰ kamuoyunda tanınmış kişiler, suç tanıkları⁷¹ ve aile içi ve cinsiyete dayalı şiddet ve insan kaçakçılığı mağdurları bulunmaktadır. Bunlar arasında özellikle sokaklarda yaşayan çocuklar,⁷² refakatsiz göçmen çocuklar ve silahlı çatışma ortamında yaşayan çocuklar, etnik ve dini azınlık mensupları,⁷³ yerli halklar,⁷⁴ lezbiyen, gey, biseksüel, transseksüel ve interseks kişiler,⁷⁵ albinizmliler,⁷⁶ cadı olduğu iddia edilen kişiler,⁷⁷ yerlerinden edilmiş kişiler, sığınmacılar, mülteciler⁷⁸ ve vatansız kişiler de yer alabilir. Taraf devletler, kendilerini belirli bir tehdit altında bulan kişileri korumak için, 24 saat polis koruması sağlama, potansiyel saldırganlara karşı koruma ve uzaklaştırma emirleri çıkarma ve istisnai durumlarda ve yalnızca tehdit altındaki kişinin özgür ve bilgilendirilmiş onamıyla koruyucu gözaltı gibi özel önlemler olarak acil ve etkili bir şekilde müdahale etmelidir.
24. Psikososyal veya zihinsel engelli kişiler de dâhil olmak üzere engelli kişiler, yaşam hakkından diğerleriyle eşit bir şekilde ve etkin bir şekilde yararlanabilmeleri için özel koruma önlemlerinden yararlanma hakkına sahiptir.⁷⁹ Bu tür koruma tedbirleri, örneğin engelli kişilerin temel tesis ve hizmetlere erişimini sağlamak⁸⁰ ve kolluk görevlilerinin engelli kişilere karşı yersiz güç kullanmasını önlemek⁸¹ için tasarlanmış özel tedbirler gibi, yaşam hakkını güvence altına almak için gerekli olduğunda makul düzenlemelerin sağlanmasını içermelidir.
25. Taraf devletler ayrıca, devlet tarafından özgürlüklerinden mahrum bırakılan kişilerin yaşamlarını korumak için gerekli her türlü tedbiri alma konusunda daha fazla özen gösterme yükümlülüğüne sahiptir.⁸² Zira taraf devletler, kişileri tutuklayarak, gözaltına alarak, hapse atarak veya başka şekillerde özgürlüklerinden mahrum bırakarak, onların yaşamlarını ve bedenlerinin bütünlüğünü koruma sorumluluğunu üstlenirler⁸³ ve mali kaynakların yetersizliği veya diğer lojistik sorunları gerekçe göstererek bu sorumluluklarını azaltamazlar.⁸⁴ Aynı yüksek özen yükümlülüğü, devletin izniyle faaliyet gösteren özel hapishanelerde tutulan kişiler için de geçerlidir. Alıkonulan tüm kişilerin yaşamını koruma yükümlülüğü, onlara gerekli tıbbi bakımı sağlamak

ve sağlık durumlarını düzenli olarak izlemek,⁸⁵ mahpuslar arası şiddetten korumak,⁸⁶ intiharları önlemek ve engelli kişilere makul konaklama imkânları⁸⁷ sağlamak gibi hususları içerir. Yaşam hakkını koruma yükümlölüğünün artırılması, akıl sağlığı tesisleri,⁸⁸ askeri kamplar,⁸⁹ mülteci kampları ve ülke içinde yerlerinden edilmiş kişiler için kamplar,⁹⁰ çocuk kurumları ve yetimhaneler gibi özgürlüğü kısıtlayan devlet kurumlarında barındırılan kişiler için de geçerlidir.

- 26.** Yaşamı koruma yükümlölüğü, aynı zamanda, taraf devletlerin, yaşamı doğrudan tehdit edebilecek veya kişilerin onurlu bir yaşam sürme hakkını kullanmasını engelleyebilecek genel toplumsal koşulları ele almak için uygun tedbirleri alması gerektiğı anlamına da gelir. Bu genel koşullar arasında yüksek düzeyde suç ve silahlı şiddet,⁹¹ yaygın trafik ve iş kazaları,⁹² çevresel bozulma (bkz. aşağıdaki 62. paragraf),⁹³ yerli halkların topraklarının, bölgelerinin ve kaynaklarının ellerinden alınması,⁹⁴ AIDS, tüberküloz ve sıtma gibi yaşamı tehdit eden hastalıkların yaygınlığı,⁹⁵ yaygın madde bağımlılığı, yaygın açlık ve yetersiz beslenme ile aşırı yoksulluk ve evsizlik sayılabilir.⁹⁶ Yaşam hakkını korumak için gerekli koşulları sağlamak üzere alınması gereken tedbirler arasında, gerektiğinde, bireylerin gıda,⁹⁷ su, barınma, sağlık hizmetleri,⁹⁸ elektrik ve hijyen gibi temel mal ve hizmetlere gecikmeden erişimini sağlamak için tasarlanmış tedbirler ve etkili acil sağlık hizmetlerinin, acil müdahale ekiplerinin (itfaiye, ambulans hizmetleri ve polis güçleri dahil) ve sosyal konut programlarının güçlendirilmesi gibi yeterli genel koşulları teşvik etmek ve kolaylaştırmak için tasarlanmış diğere tedbirler yer almaktadır. Taraf devletler ayrıca, cinsel yolla bulaşan hastalıklar da dahil olmak üzere, tıbbi bakıma erişimi engelleyen⁹⁹ engellilik ve hastalıklarla ilgili damgalamayla mücadele tedbirlerini içeren, yaşam hakkının kullanılmasını ilerletmeye yönelik stratejik planlar; şiddet içermeyen eğitimi teşvik etmeye yönelik ayrıntılı planlar; toplumsal cinsiyete dayalı řiddet¹⁰⁰ ve zararlı uygulamalar¹⁰¹ konusunda farkındalığı artırmaya ve anne ve bebek ölümlerini azaltmaya yönelik tıbbi muayene ve tedavilere¹⁰² erişimi iyileştirmeye yönelik kampanyalar geliştirmelidir. Bunun yanı sıra, taraf devletler, gerektiğinde, hazırlıklı olma durumunu artırmak ve yaşam hakkının kullanılmasını olumsuz etkileyebilecek doğal ve insan kaynaklı afetlere (kasırgalar, tsunamiler, depremler, radyoaktif kazalar ve temel hizmetlerin kesintiye uğramasına neden olan büyük çaplı siber saldırılar gibi) müdahale etmek için acil durum planları ve afet yönetim planları geliştirmelidir.
- 27.** Sözleşme'nin yaşam hakkına sağladığı korumanın önemli bir unsuru, taraf devletlerin, potansiyel olarak kanunsuz yaşam hakkından mahrum bırakma vakalarını bildikleri veya bilmeleri gerektiğı durumlarda, bu tür olayların faillerini soruşturma ve uygun hallerde kovuşturma yükümlölüğüdür. Bu yükümlölük, ölümle sonuçlanan aşırı güç kullanımı iddialarını içeren vakaları da kapsar (ayrıca bkz. aşağıdaki 64. paragraf).¹⁰³ Soruşturma yükümlölüğü, ölümcül güç kullanımı nedeniyle ciddi bir yaşam kaybı riski söz konusu olduğı durumlarda bu risk gerçekteşmemiş olsa dahi ortaya çıkar (bkz. yukarıdaki 7. paragraf). Bu yükümlölük, koruma yükümlölüğünün bir parçasıdır ve 2. maddenin 1. paragrafı ile 6. maddenin 1. paragrafı birlikte okunduğunda ifade edilen, Sözleşme'de tanınan hakları güvence altına alma genel yükümlölüğü ve

2. maddenin 3. paragrafı ile 6. maddenin 1. paragrafı birlikte okunduğunda ifade edilen, insan hakları ihlallerinin mağdurlarına¹⁰⁴ ve yakınlarına¹⁰⁵ etkili bir hukuk yolu sağlama yükümlülüğü ile pekiştirilmektedir. Potansiyel olarak kanunsuz yaşamdan mahrum bırakma vakalarının soruşturulması ve kovuşturulması, Potansiyel Olarak Kanunsuz Ölümlerin Soruşturulmasına İlişkin Minnesota Protokolü dâhil olmak üzere ilgili uluslararası standartlara uygun olarak gerçekleştirilmeli ve sorumluların adalete teslim edilmesini sağlamayı,¹⁰⁶ hesap verebilirliği teşvik etmeyi ve cezasızlığı önlemeyi,¹⁰⁷ adaletin sağlanmasının önüne geçilmesini önlemeyi¹⁰⁸ ve tekrarlanan ihlalleri önlemek amacıyla uygulamaların ve politikaların revize edilmesi için gerekli derslerin çıkarılmasını amaçlamalıdır.¹⁰⁹ Soruşturmalar, diğer hususların yanı sıra, astları tarafından işlenen yaşam hakkı ihlallerine ilişkin üst düzey yetkililerin hukuki sorumluluğunu da incelemelidir.¹¹⁰ Yaşam hakkının önemi göz önüne alındığında, taraf devletler 6. maddenin ihlallerini yalnızca idari veya disiplin tedbirleriyle ele almaktan kaçınmalı ve genel olarak cezai soruşturma yürütülmelidir. Yeterli suç delili toplanırsa, bu soruşturma cezai kovuşturmaya evrilmelidir.¹¹¹ Kasıtlı öldürmelerin faillerine ve üstlerine tanınan dokunulmazlıklar ve aflar ile fiili veya hukuki cezasızlığa yol açan benzer uygulamalar, kural olarak, yaşam hakkına saygı gösterme ve bu hakkı güvence altına alma ve mağdurlara etkili bir giderim yolu sağlama yükümlülüğü ile bağdaşmaz.¹¹²

28. 6. maddenin ihlal edildiği iddialarına ilişkin soruşturmalar her zaman bağımsız,¹¹³ tarafsız,¹¹⁴ hızlı,¹¹⁵ kapsamlı,¹¹⁶ etkili,¹¹⁷ güvenilir¹¹⁸ ve şeffaf olmalıdır (ayrıca bkz. aşağıdaki 64. paragraf).¹¹⁹ Bir ihlal tespit edilmesi durumunda, davanın özel koşulları göz önünde bulundurularak, tazminat, rehabilitasyon ve tatmin için uygun önlemler dahil olmak üzere tam bir giderim sağlanmalıdır.¹²⁰ Taraf devletler ayrıca, gelecekte benzer ihlallerin meydana gelmesini önlemek için adımlar atmakla yükümlüdürler.¹²¹ Uygun olan durumlarda, soruşturma, mağdurun bedeninin otopsisinin,¹²² mümkünse mağdurun yakınlarının bir temsilcisinin huzurunda yapılmasını içermelidir.¹²³ Taraf devletler, diğer hususların yanı sıra, belirli kişilerin hedef alınmasının nedenleri ve yasal dayanakları ile devlet güçlerince yaşamdan mahrum bırakılma öncesinde, sırasında ve sonrasında uygulanan prosedürler dâhil olmak üzere, yaşamdan mahrum bırakılmaya yol açan olaylarla ilgili¹²⁴ gerçeği ortaya çıkarmak ve yaşamını kaybeden kişilerin kimliklerini tespit etmek için ilgili tedbirleri almalıdır.¹²⁵ Taraf devletler ayrıca soruşturma ile ilgili ayrıntıları mağdurun yakınlarına açıklamalı,¹²⁶ yakınlarının yeni deliller sunmasına izin vermeli, yakınlarına soruşturmada yasal statü tanımalı¹²⁷ ve soruşturma adımları ile soruşturma sonucunda elde edilen bulgular, sonuçlar ve öneriler hakkında kamuoyuna bilgi vermelidir.¹²⁸ Ancak, kamu yararını veya doğrudan etkilenen kişilerin mahremiyetini ve diğer yasal haklarını korumak için zorunlu olan durumlarda, bu bilgilerden kesinlikle gerekli olan kısımlar çıkarılabilir. Taraf devletler ayrıca tanıkları, mağdurları ve onların yakınlarını ile soruşturmayı yürüten kişileri tehditlerden, saldırılardan ve her türlü misilleme eyleminden korumak için gerekli tedbirleri almalıdır. Yaşam hakkının ihlallerine ilişkin soruşturma, uygun olduğu durumlarda re'sen başlatılmalıdır.¹²⁹ Devletler, 6.

maddenin olası ihlallerini ele alan uluslararası soruşturma ve kovuşturma mekanizmalarını desteklemeli ve iyi niyetle işbirliği yapmalıdır.¹³⁰

29. Gözaltında, doğal olmayan koşullarda meydana gelen can kaybı, devlet makamları tarafından keyfi olarak yaşamdan mahrum bırakılma varsayımını doğurur ve bu varsayım, ancak devletin 6. madde kapsamındaki yükümlülüklerine uyduğunu tespit eden uygun bir soruşturma sonucunda ortadan kaldırılabilir.¹³¹ Taraf devletler ayrıca, devlet yetkilileri silahlı çatışmanın doğrudan bağlamı dışında ateşli silahlar veya diğer potansiyel olarak ölümcül güç kullanmışsa veya kullanmış gibi görünüyorsa, örneğin göstericilere karşı gerçek mermi kullanılmışsa¹³² veya sivillerin ölümlerinin devlet yetkilileri tarafından yaşam hakkının ihlal edildiği iddia edilen ölümlere uyan koşullarda bulunmuşsa,¹³³ 6. maddenin ihlal edildiği iddialarını soruşturmak konusunda özel bir yükümlülüğe sahiptir.
30. Yaşam hakkına saygı gösterme ve bu hakkı güvence altına alma yükümlülüğü, taraf devletlerin, kişileri, Sözleşme'nin 6. maddesinde belirtilen yaşam haklarının ihlal edilme riskinin gerçek olduğu konusunda önemli gerekçeler bulunan ülkelere sınır dışı etme, iade etme veya başka bir şekilde nakletmekten kaçınmalarını gerektirir.¹³⁴ Bu tür bir risk kişisel nitelikte olmalıdır¹³⁵ ve en olağanüstü durumlar hariç, kabul eden devletteki genel koşullara dayandırılmaz.¹³⁶ Örneğin, aşağıdaki 34. paragrafta açıklandığı gibi, bir kişinin ölüm cezasını kaldırmış bir ülkeden, ölüm cezasına çarptırılabilceği bir ülkeye iade edilmesi 6. maddeye aykırı olacaktır.¹³⁷ Benzer şekilde, fetvanın uygulanmayacağından emin olunmadan, yerel dini otoriteler tarafından hakkında fetva çıkarılmış bir kişiyi bu ülkeye sınır dışı etmek¹³⁸ veya hiç yaşamadığı, sosyal veya ailevi bağlantıları olmayan ve yerel dili konuşmadığı aşırı şiddet içeren bir ülkeye sınır dışı etmek,¹³⁹ 6. maddeye aykırı olacaktır. Gönderilen kişinin hayatının, kabul eden devletin yetkilileri tarafından tehlikeye atıldığı iddialarının bulunduğu durumlarda, gönderilen kişinin durumu ve kabul eden devletlerin koşulları, diğer hususların yanı sıra, kabul eden devletin yetkililerinin niyeti, benzer durumlarda sergiledikleri davranış örüntüleri¹⁴⁰ ve niyetleri hakkında güvenilir ve etkili güvence verilip verilmediği temelinde değerlendirilmelidir. Hayati tehlike iddiası, kabul eden devletin topraklarında faaliyet gösteren devlet dışı aktörlerden veya yabancı devletlerden kaynaklanıyorsa, kabul eden devletin yetkililerinden güvenilir ve etkili koruma garantileri talep edilebilir ve ülke içindeki kaçış seçenekleri araştırılabilir. Gönderilen devletin, sınır dışı etme işleminden sonra muameleye ilişkin verdiği güvencelere dayanarak sınır dışı eden devlet, sınır dışı etme işleminden itibaren verilen güvencelere uyulmasını sağlamak için yeterli mekanizmalar oluşturmalıdır.¹⁴¹
31. Sözleşme'nin 6. maddesi uyarınca iade etmeme, sınır dışı etmeme veya başka bir şekilde nakletmeme yükümlülüğü, uluslararası mülteci hukukundaki geri göndermeme ilkesinin kapsamından daha geniş olabilir, zira bu yükümlülük, mülteci statüsüne hak kazanmamış yabancıların da korunmasını gerektirebilir. Ancak, taraf devletler, menşe ülkede yaşam haklarının ihlal edilme riski olduğunu iddia eden tüm sığınmacılara, geri gönderilmeye karşı koruma sağlayabilecek mülteci veya diğer bireysel ya da toplu statü belirleme prosedürlerine erişim imkânı tanımalıdır.¹⁴²

IV. Ölüm cezası uygulaması

32. 6. maddenin 2, 4, 5 ve 6. paragrafları, ölüm cezasını henüz kaldırmamış olan ülkelerde ölüm cezasının uygulanmasını düzenlemektedir.
33. 6. maddenin 2. paragrafı, ölüm cezasının uygulanmasını, ilk olarak, ölüm cezasını kaldırmamış olan taraf devletlerle ve ikinci olarak, en ağır suçlarla sınırlandırmaktadır. Yaşam hakkını güvence altına alan bir metinde ölüm cezasının uygulanmasını düzenlemenin çelişkili niteliği göz önüne alındığında, 2. paragrafın içeriği dar bir şekilde yorumlanmalıdır.¹⁴³
34. Kendi iç hukuklarında değişiklik yaparak, ölüm cezasının kaldırılmasını amaçlayan İkinci İhtiyari Protokol'e taraf olarak veya ölüm cezasını kaldırmayı zorunlu kılan başka bir uluslararası belgeyi kabul ederek ölüm cezasını kaldırmış olan Sözleşme'ye taraf devletler, bu cezayı yeniden uygulamaya koyamazlar. Sözleşme'de olduğu gibi, İkinci İhtiyari Protokol de sona erme hükümleri içermez ve taraf devletler Protokol'ü sona erdiremezler. Bu nedenle, ölüm cezasının kaldırılması, hukuken geri alınamaz niteliktedir. Bunun yanı sıra, taraf devletler, Sözleşme'nin onaylandığı tarihte veya sonrasında herhangi bir zamanda ölüm cezası gerektirmeyen hiçbir suç ölüm cezası gerektiren bir suça dönüştüremezler. Aynı şekilde, mevcut bir suçun yasal unsurlarını ortadan kaldırarak, daha önce ölüm cezası verilemeyen durumlarda ölüm cezası verilmesine olanak sağlayamazlar. Ölüm cezasını kaldırmış olan taraf devletler, ölüm cezası ile karşı karşıya olan kişileri, ölüm cezası uygulanmayacağına dair güvenilir ve etkili garantiler alınmadıkça, ölüm cezası uygulanan bir ülkeye sınır dışı edemez, iade edemez veya başka bir şekilde nakledemez.¹⁴⁴ Aynı doğrultuda, belirli bir suç için ölüm cezasını yeniden uygulamama yükümlülüğü, taraf devletlerin, aynı suçun gönderen ülkede ölüm cezası gerektirmediği durumlarda, ölüm cezasına çarptırılacağı tahmin edilen bir kişiyi, ölüm cezasına maruz kalmayacağına dair güvenilir ve etkili garantiler alınmadıkça, yargılanacağı ülkeye sınır dışı etmemesini, iade etmemesini veya başka bir şekilde nakletmemesini gerektirir.
35. “En ağır suçlar” terimi dar bir şekilde yorumlanmalı¹⁴⁵ ve yalnızca kasıtlı öldürme içeren¹⁴⁶ son derece ciddi suçları kapsamalıdır.¹⁴⁷ Cinayete teşebbüs,¹⁴⁸ yolsuzluk ve diğer ekonomik ve siyasi suçlar,¹⁴⁹ silahlı soygun,¹⁵⁰ korsanlık,¹⁵¹ insan kaçırma,¹⁵² uyuşturucu¹⁵³ ve cinsel suçlar gibi doğrudan ve kasıtlı olarak ölüme yol açmayan suçlar,¹⁵⁴ ciddi nitelikte olsalar da, 6. madde çerçevesinde ölüm cezasının uygulanması için asla gerekçe teşkil edemezler. Aynı şekilde, cinayet işlenmesi için fiziksel imkânlar sağlamak gibi en ağır suçların işlenmesinde sınırlı derecede katılım veya suç ortaklığı, ölüm cezasının uygulanmasını haklı çıkaramaz. Taraf devletler, en ağır suçlar olarak nitelendirilemeyen suçlar için ölüm cezası uygulanmamasını sağlamak amacıyla ceza kanunlarını gözden geçirmekle yükümlüdür.¹⁵⁵ Bunların yanı sıra, en ağır suçlar olarak nitelendirilemeyecek suçlar için verilen ölüm cezalarını da bozmalı ve bu tür suçlardan hüküm giymiş kişilerin cezalarının yeniden belirlenmesi için gerekli yasal işlemleri başlatmalıdırlar.
36. Hiçbir koşul altında, zina, eşcinsellik, din değiştirme,¹⁵⁶ siyasi muhalefet grupları kurma¹⁵⁷ veya devlet başkanına hakaret¹⁵⁸ gibi, suç sayılması

Sözleşme'yi ihlal eden davranışlara karşı ölüm cezası uygulanamaz. Bu tür suçlar için ölüm cezasını uygulamaya devam eden taraf devletler, Sözleşme'nin 6. maddesinin tek başına ve 2. maddesinin 2. paragrafıyla birlikte okunduğu şekliyle, ayrıca Sözleşme'nin diğer hükümleri uyarınca yükümlülüklerini ihlal etmiş olurlar.

37. Ölüm cezasının söz konusu olduğu tüm davalarda, sanığın kişisel durumu ve hafifletici unsurlar¹⁵⁹ da dâhil olmak üzere suçun özel koşulları, hüküm veren mahkeme tarafından dikkate alınmalıdır. Bu nedenle, suçun ölüm cezası gerektiren bir suç olarak nitelendirilip nitelendirilmeyeceği ve sanığın özel durumuna göre ölüm cezası verilip verilemeyeceği konusunda mahkemelere takdir hakkı tanımayan zorunlu ölüm cezaları, niteliği itibarıyla keyfi niteliktedir.¹⁶⁰ Davanın veya sanığın özel koşullarına dayalı olarak af veya ceza indirimi talep etme hakkının varlığı, ölüm cezasının uygulanmasında yargı takdirinin gerekliliğinin yerine geçebilecek yeterli bir alternatif değildir.¹⁶¹
38. 6. maddenin 2. paragrafı ayrıca, taraf devletlerin herhangi bir ölüm cezasının “suçun işlendiği tarihte yürürlükte olan yasalara uygun” olmasını güvence altına almasını gerektirmektedir. Kanunilik ilkesinin bu şekilde uygulanması, Sözleşme'nin 15. maddesinin 1. paragrafında yer alan kanunsuz ceza olmaz (*nulla poena sine lege*) ilkesinin uygulanmasını tamamlayıcı ve pekiştirici niteliktedir. Sonuç olarak, suçun işlendiği tarihte kanunda öngörülmemişse, ölüm cezası hiçbir şekilde uygulanamaz. Ölüm cezasının uygulanması, mahkûm edilen kişiye tatbiki öznel veya takdirî hususlara bağlı olan¹⁶² ve uygulanması makul olarak öngörülemez olan,¹⁶³ muğlak bir şekilde tanımlanmış ceza hükümlerine¹⁶⁴ de dayandırılmaz. Öte yandan, ölüm cezasının kaldırılması, geriye dönük lehe kanun (*lex mitior*) ilkesine uygun olarak, ölüm cezası gerektiren bir suçla suçlanan veya hüküm giymiş kişilere geriye dönük olarak uygulanmalıdır. Bu ilke, 15. maddenin 1. paragrafının üçüncü cümlesinde kısmen ifade edilmekte olup, taraf devletlerin suçluların suçun işlenmesinden sonra kabul edilen daha hafif cezalardan lehte yararlanmalarını sağlamalarını gerektirmektedir. Ölüm cezasının kaldırılmasının, ölüm cezası gerektiren suçlarla suçlanan veya bu suçlardan hüküm giymiş tüm kişilere geriye dönük olarak uygulanması, ölüm cezasının kaldırılmasından sonra bu cezanın uygulanmasının gerekçelendirilemeyeceği gerçeğinden de kaynaklanmaktadır.
39. 6. maddenin 3. paragrafı, Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Hakkında Sözleşme'ye taraf olan tüm devletlere, soykırım suçunu önleme ve cezalandırma yükümlülüklerini hatırlatmaktadır. Bu yükümlülükler, soykırım suçunun bir parçasını oluşturan tüm yaşam haklarının ihlalini önleme ve cezalandırma yükümlülüğünü de içermektedir. Ölüm cezası, hiçbir koşulda ulusal, etnik, ırksal veya dini bir grubun üyelerine karşı uygulanan soykırım politikasının bir parçası olarak uygulanamaz.
40. Ölüm cezasını kaldırmamış olan taraf devletler, belirli infaz yöntemlerini yasaklayan Sözleşme'nin 7. maddesine uymak zorundadır. 7. maddeye uyulmaması, infazın keyfi bir nitelik kazanmasına ve dolayısıyla 6. maddenin ihlal edilmesine yol açacaktır. Komite, taşlama,¹⁶⁵ denenmemiş ölümcül ilaçların enjeksiyonu,¹⁶⁶ gaz odaları,¹⁶⁷ diri diri yakma ve gömme¹⁶⁸ ve halka açık infazların¹⁶⁹ 7. maddeye aykırı olduğu yönünde daha önce görüş bildirmiştir. Diğer acı verici ve aşağılayıcı infaz yöntemleri de benzer nedenlerle

Sözleşme kapsamında hukuk dışıdır. Ölüm cezasına çarptırılmış kişilere infaz tarihleri hakkında zamanında bildirimde bulunulmaması, kural olarak, kötü muamele teşkil eder ve bu durumda infazın gerçekleştirilmesi, Sözleşme'nin 7. maddesine aykırıdır.¹⁷⁰ Tüm yasal çözüm yollarının tüketilmesi için gerekli olan makul süreyi aşacak şekilde ölüm cezası kararının infazındaki aşırı gecikmeler,¹⁷¹ özellikle ölüm hücresinde uzun süre kalmanın hükümlüleri tecrit¹⁷² dâhil olmak üzere zorlu¹⁷³ veya stresli koşullara maruz bırakması ve hükümlülerin yaş, sağlık veya ruhsal durum gibi faktörler nedeniyle özellikle savunmasız olması durumunda,¹⁷⁴ Sözleşme'nin 7. maddesinin ihlaline yol açabilir.

41. Ölüm cezası ile sonuçlanan yargılamalarda, Sözleşme'nin 14. maddesinde öngörülen adil yargılanma güvencelerinin ihlali, cezanın keyfi nitelikte olmasına ve Sözleşme'nin 6. maddesinin ihlaline yol açacaktır.¹⁷⁵ Zorla elde edilmiş itirafların kullanılması;¹⁷⁶ sanığın ilgili tanıkları sorgulayamaması;¹⁷⁷ sorgu,¹⁷⁸ ön duruşma,¹⁷⁹ yargılama¹⁸⁰ ve temyiz¹⁸¹ dâhil olmak üzere ceza yargılamasının tüm aşamalarında¹⁸² gizlilik içeren avukat-müvekkil görüşmeleri gibi etkili temsilin olmaması; sanığın yargılama sırasında kafese konulması veya kelepçelenmesi gibi uygulamalarla masumiyet karinesine saygı gösterilmemesi;¹⁸³ etkili temyiz hakkının olmaması;¹⁸⁴ yasal savunma veya temyiz için gerekli olan resmi savcılık başvuruları,¹⁸⁵ mahkeme kararı¹⁸⁶ veya duruşma tutanağı gibi yasal belgelere erişilememesi de dâhil olmak üzere savunma hazırlığı için yeterli zaman ve imkânların bulunmaması; uygun tercüme imkanlarının eksikliği;¹⁸⁷ engelli kişilere erişilebilir belgeler ve usulî kolaylıklar sağlanmaması; yargılama¹⁸⁸ veya temyiz sürecinde¹⁸⁹ aşırı ve haksız gecikmeler; ve adli sürecin genel olarak adil olmaması¹⁹⁰ veya duruşma veya temyiz mahkemesinin bağımsız veya tarafsız olmaması gibi hususlar bu tür ihlaller arasında yer almaktadır.
42. Sözleşme'nin 14. maddesinde açıkça belirtilmeyen diğer ciddi usulî eksiklikler de ölüm cezasının uygulanmasını 6. maddeye aykırı hale getirebilir. Örneğin, gözaltına alınan yabancı ülke vatandaşlarına Viyana Konsolosluk İlişkileri Sözleşmesi uyarınca konsolosluk bildirim hakkı konusunda derhal bilgi verilmemesi ve bunun sonucunda ölüm cezası verilmesi¹⁹¹ ya da hayatlarının gerçek bir tehlike altında olduğu iddia edilen bir ülkeye sınır dışı edilmek üzere olan kişilere mevcut temyiz imkânlarından yararlanma fırsatı verilmemesi,¹⁹² Sözleşme'nin 6. maddesinin 1. paragrafının ihlali anlamına gelecektir.
43. Suçları makul şüphenin ötesinde kanıtlanmamış kişilerin infaz edilmesi de yaşamdan keyfi olarak mahrum bırakma anlamına gelir. Bu nedenle, taraf devletler, ölüm cezasının söz konusu olduğu davalarda haksız mahkumiyetlerin önlenmesi,¹⁹³ mahkumiyetlerin yeniden değerlendirilmesine engel teşkil eden usulî engellerin gözden geçirilmesi ve yeni DNA delilleri de dâhil olmak üzere yeni deliller ışığında geçmişteki mahkumiyetlerin yeniden incelenmesi için mümkün olan tüm tedbirleri almalıdır. Taraf devletler, yalan itirafların yaygınlığını ve görgü tanığı ifadesinin güvenilmezliğini gösteren çalışmalar da dâhil olmak üzere, ölüm cezasının söz konusu olduğu davalarda sunulan delillerin değerlendirilmesine ilişkin yeni güvenilir çalışmaların sonuçlarını da dikkate almalıdır.

44. Ölüm cezası, Sözleşme'nin 2. maddesinin 1. paragrafı ve 26. maddesinin gerekliliklerine aykırı olarak ayrımcı bir şekilde uygulanamaz. Dini, ırksal veya etnik azınlıkların üyeleri, yoksul kişiler veya yabancı uyrukluların ölüm cezasına çarptırılma olasılığının orantısız bir şekilde yüksek olduğunu gösteren veriler, ölüm cezasının eşit olmayan bir şekilde uygulandığını göstermekte olup, bu durum 2. maddenin 1. paragrafının 6. madde ile birlikte ve 26. madde ışığında ele alındığında endişe yaratmaktadır.¹⁹⁴
45. 6. maddenin 2. paragrafının son cümlesine göre, ölüm cezası ancak yetkili bir mahkemenin kararıyla infaz edilebilir. Böylesi bir mahkeme, yargı sistemi içinde kanunla kurulmuş, yürütme ve yasama organlarından bağımsız ve tarafsız olmalıdır.¹⁹⁵ Dolayısıyla, bu mahkeme, ilgili suçun işlenmesinden önce kurulmuş olmalıdır. Genel kural olarak, sivil ve askeri mahkemelerde ölüm cezası gerektiren suçlardan yargılanmamalıdır.¹⁹⁶ Askeri personel ise yalnızca adil yargılama güvencelerinin bulunduğu bir mahkeme önünde ölüm cezası gerektiren suçlardan yargılanabilir. Ayrıca, Komite, örfi adalet mahkemelerinin, ölüm cezası öngörülen suçlar yönünden yargılama yapabilmek için yeterli adil yargılama güvencesi sunan yargı kurumları olmadıkları görüşündedir. Devletin uygulamayı planladığı veya uygulanmasına izin verdiği, örneğin dini bir ferman¹⁹⁷ veya askeri emir şeklinde, herhangi bir yargılama olmaksızın ölüm cezası verilmesi, Sözleşme'nin 6. ve 14. maddelerinin ihlalini teşkil eder.
46. Herhangi bir ölüm cezası, ancak kesinleşmiş bir mahkeme kararıyla, hükümlüye tüm adli temyiz yollarına başvurma imkânı tanındıktan ve savcılar veya mahkemeler tarafından denetim incelemesi ve resmi veya özel af taleplerinin değerlendirilmesi dâhil olmak üzere, mevcut tüm diğer adli olmayan yolların başvuruları sonuçlandırıldıktan sonra infaz edilebilir. Ayrıca, infazın durdurulmasını gerektiren uluslararası geçici tedbirler yürürlükte olduğu sürece ölüm cezaları infaz edilemez. Bu tür geçici tedbirler, uluslararası mahkemeler, insan hakları mahkemeleri ve komisyonları ile Birleşmiş Milletler sözleşme organları gibi uluslararası izleme organları tarafından cezanın incelenmesine olanak sağlamak amacıyla tasarlanmıştır. Bu tür geçici tedbirlere uymamak, ilgili uluslararası kuruluşların çalışmalarını düzenleyen özel antlaşmalarla belirlenen usullere iyi niyet çerçevesinde riayet etme yükümlülüğü ile bağdaşmaz.¹⁹⁸
47. Taraf devletler, 6. maddenin 4. paragrafı uyarınca, ölüm cezasına çarptırılan kişilerin af veya ceza indirimi talep etmelerine izin vermek, uygun koşullarda bu kişilere af, bağışlama ve ceza indirimi verilebilmesini sağlamak ve af veya ceza indirimi talepleri, yürürlükteki usullere göre anlamlı bir şekilde değerlendirilip kesin olarak karara bağlanmadan cezaların infaz edilmemesini sağlamakla yükümlüdür.¹⁹⁹ Hüküm giymiş kişilerin herhangi bir kesimi, bu tür lehe imkânlardan peşinen hariç tutulamaz. Lehe imkânlara erişim koşulları etkisiz, gereksiz yere külfetli, ayrımcı nitelikte olmamalı veya [bu tedbirler] keyfi bir şekilde uygulanmamalıdır.²⁰⁰ 6. maddenin 4. paragrafı, af veya ceza indirimi talep etme hakkının kullanılması için belirli bir prosedür öngörmemektedir ve bu nedenle taraf devletler, ilgili prosedürleri belirleme konusunda takdir yetkisine sahiptir.²⁰¹ Yine de, bu tür prosedürler iç hukukta belirlenmiş olmalı²⁰² ve suç mağdurlarının ailelerine ölüm cezasının infaz edilip edilmeyeceğine karar vermede üstün bir rol verilmemelidir.²⁰³ Dahası, af veya

ceza indirimi prosedürleri, izlenen süreçler ve uygulanan esas kriterler hakkında kesinlik, ölüm cezasına çarptırılan kişilerin af veya ceza indirimi prosedürlerini başlatma ve kişisel veya diğer ilgili durumları hakkında beyanda bulunma, talebin ne zaman değerlendirileceği konusunda önceden bilgilendirilme ve prosedürün sonucu hakkında derhal bilgilendirilme hakları dâhil olmak üzere belirli temel güvenceler sunmalıdır.²⁰⁴

48. 6. maddenin 5. paragrafı, suçun işlendiği tarihte 18 yaşından küçük kişiler tarafından işlenen suçlarda ölüm cezası verilmesini yasaklamaktadır.²⁰⁵ Bu [yasak], bu kişilerin, hüküm verildiği anda veya cezanın infaz edileceği öngörülen tarihteki yaşlarına bakılmaksızın, bu suçtan dolayı asla ölüm cezasına çarptırılmayacakları anlamına gelir.²⁰⁶ Suçun işlendiği tarihte kişinin 18 yaşından küçük olmadığına dair güvenilir ve kesin bir kanıt bulunmuyorsa, kişi şüpheden yararlanma hakkına sahiptir ve ölüm cezasına çarptırılmaz.²⁰⁷ 6. maddenin 5. paragrafı ayrıca, taraf devletlerin hamile kadınları ölüm cezasına çarptırmasını yasaklamaktadır.
49. Taraf devletler, ciddi psikososyal veya zihinsel engelleri nedeniyle etkili bir savunma yapamayan kişiler gibi, diğerleriyle eşit şartlarda kendilerini savunmada özel engellerle karşı karşıya olan kişilere²⁰⁸ ve ahlaki açıdan sınırlı sorumlulukları olan kişilere ölüm cezası uygulamaktan kaçınmalıdır. Taraf devletler ayrıca, örneğin ileri yaştaki kişiler²⁰⁹ gibi cezalarının nedenlerini idrak etme becerileri azalmış kişiler ile çok küçük veya bakıma muhtaç çocukları olan ebeveynler ve geçmişte ciddi insan hakları ihlallerine maruz kalmış kişiler²¹⁰ gibi idamlarının kendileri ve aileleri için olağanüstü acımasız sonuçlar doğuracağı kişilere verilen ölüm cezaları infaz etmekten de kaçınmalıdır.
50. 6. maddenin 6. paragrafı, henüz tamamen ölüm cezasını kaldırmamış olan taraf devletlerin, öngörülebilir bir gelecekte, fiilen ve hukuken ölüm cezasını tamamen ortadan kaldırmaya yönelik geri dönülemez bir yol izlemeleri gerektiği konusundaki tutumunu teyit etmektedir. Ölüm cezası, yaşama hakkına tam saygı ile bağdaşmamaktadır ve ölüm cezasının kaldırılması, insan onurunun güçlendirilmesi ve insan haklarının ilerlemesi için hem arzu edilir²¹¹ hem de gereklidir.²¹² Taraf devletlerin, ölüm cezasının fiili kullanım oranını ve ölüm cezasına başvurma sıklığını artırmak²¹³ veya verdikleri af ve ceza indirimi sayısını azaltmak için adımlar atması, 6. maddenin amacı ve hedefine aykırıdır.
51. Her ne kadar 6. maddenin 2. paragrafında ölüm cezasının uygulanma koşullarına yapılan atıf, Sözleşme'nin kaleme alındığı dönemde taraf devletlerin ölüm cezasını genel olarak zalimane, insanlık dışı veya aşağılayıcı bir ceza olarak görmediklerini gösteriyor olsa da,²¹⁴ taraf devletlerin daha sonra yaptıkları anlaşmalar veya bu anlaşmaları tesis eden uygulamalar, nihai olarak ölüm cezasının her koşulda Sözleşme'nin 7. maddesine aykırı olduğu sonucuna varılmasını mümkün kılmaktadır.²¹⁵ Ölüm cezasının kaldırılmasını amaçlayan Sözleşme'nin İkinci İhtiyari Protokolü'ne taraf olan devletlerin sayısının artması, ölüm cezasının uygulanmasını veya infazını yasaklayan diğer uluslararası belgelere taraf olan devletlerin sayısı ve ölüm cezasını kaldırmamış olmasına rağmen ölüm cezasının uygulanmasına fiilen erteleme getiren devletlerin sayısının artması, taraf devletler arasında ölüm cezasını zalimane, insanlık dışı veya aşağılayıcı bir ceza biçimi olarak kabul etme konusunda bir mutabakat sağlanması yönünde önemli ilerleme kaydedilmiş olduğunu göstermektedir.²¹⁶

Böylesi bir hukuki gelişme, özellikle 6. maddenin 6. paragrafı ve İkinci İhtiyari Protokol metinlerinde kendini gösteren, Sözleşme'nin ölüm cezasının tamamen kaldırılmasını destekleyen ruhıyla tutarlıdır.

V. 6. maddenin Sözleşme'nin diğer maddeleri ve diğer hukuk rejimleriyle ilişkisi

52. 6. maddedeki standartlar ve güvenceler, Sözleşme'nin diğer hükümleriyle hem örtüşür hem de karşılıklı etkileşim içindedir. Bazı eylemler, hem 6. maddeyi hem de başka bir maddeyi aynı anda ihlal eder. Örneğin, en ağır suç teşkil etmeyen bir suç (bkz. yukarıdaki 35. paragraf) için ölüm cezası uygulamak, hem 6. maddenin 2. paragrafını hem de cezanın aşırı niteliği nedeniyle 7. maddeyi ihlal eder.²¹⁷ Diğer durumlarda, 6. maddenin 1. paragrafının içeriği, diğer maddelerin içeriği ile belirlenmektedir. Örneğin, ölüm cezasının uygulanması, ifade özgürlüğünün kullanılmasına yönelik bir ceza olması ve [Sözleşme'nin] 19. maddesini ihlal etmesi nedeniyle, 6. maddeye göre yaşamdan keyfi bir şekilde mahrum bırakma anlamına gelebilir.
53. 6. madde ayrıca, Sözleşme ve İhtiyari Protokol kapsamında taraf devletlerin, Komite ile işbirliği veya iletişim yoluyla da dâhil olmak üzere, insan haklarını teşvik etmek ve korumak ve hayata geçirmek için çaba gösteren bireyleri misillemelere karşı korumakla yükümlü olduklarını vurgulamaktadır.²¹⁸ Taraf devletler, ölüm tehditlerine karşı gerekli tedbirleri almalı ve insan hakları savunucularına yeterli koruma sağlamalıdır.²¹⁹ Bu tedbirler arasında, insan haklarını savunmak için güvenli ve elverişli bir ortamın yaratılması ve muhafaza edilmesi de yer alır.
54. İşkence ve kötü muamele, mağdur kişinin fiziksel ve ruhsal sağlığını ciddi şekilde etkileyebileceği gibi, yaşamdan mahrum bırakılma riskini de doğurabilir. Dahası, sorgulanan kişilerden işkence veya zalimane, insanlık dışı veya aşağılayıcı muameleyle elde edilen bilgilere dayanan ve ölüm cezasıyla sonuçlanan ceza yargılamaları, Sözleşme'nin 7. maddesi ve 14. maddesinin 3. paragrafının (g) bendi ile 6. maddesini ihlal eder (bkz. ayrıca yukarıdaki 41. paragraf).²²⁰
55. Kişilerin, yaşamlarının gerçek bir tehlike altında olduğuna inanmak için önemli gerekçeler bulunan ülkelere geri gönderilmesi, Sözleşme'nin 6. ve 7. maddelerini ihlal eder (ayrıca bkz. yukarıdaki 31. paragraf).²²¹ Buna ek olarak, ölüm cezasına çarptırılmış bir kişiyi, cezasının hafifletildiğine inandırıp daha sonra hafifletilmediğini bildirmek²²² ve başlangıçtan itibaren geçersiz olan bir ölüm cezası uyarınca bir kişiyi ölüm hücresine koymak,²²³ 6. ve 7. maddelere aykırı olacaktır.
56. Bir kişinin keyfi olarak yaşamından mahrum bırakılması, yakınlarına ruhsal ıstırap verebilir ve bu da Sözleşme'nin 7. maddesi uyarınca bu kişilerin haklarının ihlali anlamına gelebilir. Dahası, yaşamdan mahrum bırakma keyfi olmasa bile, kişinin ölüm koşulları hakkında yakınlarına bilgi verilmemesi,²²⁴ bedeninin bulunduğu yerin bildirilmemesi²²⁵ ve ölüm cezası uygulandığı durumlarda, taraf devletin ölüm cezasını uygulama tarihini bildirmemesi,²²⁶ bu kişilerin 7. madde kapsamındaki haklarını ihlal edebilir. Devlet tarafından yaşamlarından mahrum bırakılan kişilerin yakınları, isterlerse [yakınlarının] cenazesini teslim alabilmelidir.²²⁷

57. Sözleşme'nin 6. maddesinde güvence altına alınan yaşam hakkı, 6. maddenin 1. paragrafında yer alan yaşamın korunması hakkı da dâhil olmak üzere, 9. maddenin 1. paragrafında güvence altına alınan kişinin güvenliği hakkı ile örtüşebilir. Hayati tehlike arz eden keyfi aşırı gözaltı biçimleri, özellikle zorla kaybetmeler, kişisel özgürlük ve kişisel güvenlik hakkını ihlal eder ve yaşam hakkı ile bağdaşmaz (ayrıca bkz. aşağıdaki 58. paragraf).²²⁸ Özellikle kayıpları önlemek amacıyla 9. maddenin 3. ve 4. paragraflarında yer alan usul güvencelerine uyulmaması, 6. maddenin ihlaline de yol açabilir.²²⁹
58. Zorla kaybetme, hayata yönelik ciddi bir tehdit oluşturan, benzersiz ve bütünsel bir dizi eylem ve ihmaldir.²³⁰ Özgürlükten yoksun bırakma, ardından bu özgürlükten yoksun bırakmanın kabul edilmemesi veya kaybolan kişinin akıbetinin gizlenmesi, o kişiyi fiilen kanunun korumasından çıkarır ve yaşamını ciddi ve sürekli bir tehlikeye sokar ve bu durumdan devlet sorumludur.²³¹ Bu durum, yaşam hakkı ile Sözleşme'de tanınan diğer hakların, özellikle 7. madde (işkence veya zalimane, insanlık dışı veya aşağılayıcı muamele veya cezanın yasaklanması), 9. madde (kişinin özgürlüğü ve güvenliği) ve 16. madde (hukuk önünde kişi olarak tanınma hakkı) ihlaline yol açmaktadır. Taraf devletler, bireylerin zorla kaybedilmesini önlemek için yeterli tedbirleri almalı ve zorla kaybedilmiş olabilecek kişilerin akıbetini ve nerede olduklarını tespit etmek için etkili ve hızlı bir soruşturma yürütmelidir. Taraf devletler ayrıca, zorla kaybedilen kişilerin uygun cezai yaptırımlarla cezalandırılmasını sağlamalı ve kayıp vakalarının, kural olarak olağan ceza adalet sistemi içinde faaliyet gösteren bağımsız ve tarafsız organlar²³² tarafından kapsamlı bir şekilde soruşturulması için hızlı ve etkili usuller getirmelidir. [Taraf devletler,] bu tür eylem ve ihmallerin faillerini adalete teslim etmeli ve zorla kaybedilme mağdurları ile yakınlarına soruşturmanın sonucu hakkında bilgi vermeli ve tam bir giderim sağlamalıdır.²³³ Hiçbir koşulda, zorla kaybedilen kişilerin aileleri tazminata hak kazanmak için bu kişilerin öldüğünü beyan etmek zorunda bırakılmamalıdır.²³⁴ Taraf devletler ayrıca, zorla kaybedilmiş kişilerin ailelerine, uygun bir süre geçtikten sonra, kaybedilmiş kişilerle ilgili yasal konumlarını düzenleyecek imkânlar sağlamalıdır.²³⁵
59. 6. madde ile her türlü savaş propagandasını ve ayrımcılığa, düşmanlığa veya şiddete teşvik eden belirli türdeki savunuculuk faaliyetlerini yasaklayan 20. madde arasında özel bir bağlantı bulunmaktadır. 20. madde kapsamındaki bu yükümlülöklere uyulmaması, 6. madde bağlamında yaşam hakkını korumak için gerekli tedbirlerin alınmaması anlamına gelebilir.²³⁶
60. Sözleşme'nin 24. maddesinin 1. paragrafı, her çocuğun, reşit olmayan statüsü gereği, ailesi, toplum ve devlet nezdinde gerekli koruma önlemlerine hak kazandığını belirtmektedir. Bu madde, tüm bireylerin yaşamını korumak için 6. maddede öngörölen genel tedbirlerin yanı sıra, her çocuğun yaşamını korumak için özel tedbirlerin alınmasını gerektirmektedir.²³⁷ Taraf devletler, özel koruma tedbirleri alırken, çocuğun üstün yararı²³⁸ ve tüm çocukların hayatlarını sürdürebilmesi, gelişimi²³⁹ ve iyilik halini²⁴⁰ sağlama gerekliliği ilkelerini esas almalıdır.
61. Yaşam hakkına, ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasi veya diğer görüşler, ulusal veya sosyal köken, mülkiyet, doğum veya kast,²⁴¹ etnik köken, yerli bir gruba üyelik, cinsel yönelim veya cinsiyet kimliği,²⁴² engellilik,²⁴³ sosyoekonomik

durum,²⁴⁴ albinizm²⁴⁵ ve yaş²⁴⁶ dâhil olmak üzere herhangi bir ayırım yapılmaksızın saygı gösterilmeli ve güvence altına alınmalıdır. Yaşam hakkına ilişkin yasal korumalar tüm kişilere eşit şekilde uygulanmalı ve çoklu ve kesişimsel ayrımcılık biçimleri dâhil olmak üzere her türlü ayrımcılığa karşı etkili güvenceler sağlamalıdır.²⁴⁷ Yasada veya fiilen ayrımcılığa dayalı her türlü yaşam hakkından mahrum bırakma, doğası gereği keyfi bir uygulamadır. Kız çocuklarına ve kadınlara yönelik cinsiyete dayalı şiddetin aşırı bir biçimi olan kadın cinayetleri, yaşam hakkına yönelik özellikle ciddi bir saldırı biçimidir.²⁴⁸

62. Çevresel bozulma, iklim değişikliği ve sürdürülemez kalkınma, mevcut ve gelecek nesillerin yaşam hakkından yararlanma becerisine yönelik en acil ve ciddi tehditlerden bir kısmını oluşturmaktadır.²⁴⁹ Dolayısıyla, taraf devletlerin uluslararası çevre hukuku kapsamındaki yükümlülükleri, Sözleşme'nin 6. maddesinin içeriğini şekillendirmeli ve taraf devletlerin yaşam hakkına saygı gösterme ve bu hakkı güvence altına alma yükümlülüğü, uluslararası çevre hukuku kapsamındaki ilgili yükümlülüklerini de şekillendirmelidir.²⁵⁰ Yaşam hakkına, özellikle de onurlu bir yaşam hakkına saygı gösterme ve bu hakkı güvence altına alma yükümlülüğünün yerine getirilmesi, diğer hususların yanı sıra, taraf devletlerin çevreyi korumak ve kamu ve özel sektör aktörlerinin neden olduğu zarar, kirlilik ve iklim değişikliğine karşı korumak için aldıkları tedbirlere bağlıdır. Bu nedenle, taraf devletler doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımını sağlamalı, esaslı çevresel standartlar geliştirmeli ve uygulamalı, çevresel etki değerlendirmeleri yapmalı ve çevre üzerinde önemli etkisi olabilecek faaliyetler hakkında ilgili devletlerle istişare etmeli, doğal afetler ve acil durumlar hakkında diğer ilgili devletlere bildirimde bulunmalı ve onlarla işbirliği yapmalı, çevresel tehlikelerle ilgili bilgilere uygun erişim sağlamalı ve ihtiyati yaklaşıma gereken önemi vermelidir.²⁵¹

63. Sözleşme'nin 2 maddesinin 1. paragrafı uyarınca, taraf devletler, kendi topraklarında bulunan ve kendi yargı yetkisi altında bulunan, yani yaşam hakkının kullanılması üzerinde yetki veya etkili kontrol sahibi olduğu tüm kişilerin 6. maddede belirtilen haklarına saygı göstermek ve bu hakları güvence altına almakla yükümlüdür.²⁵² Buna, devletin fiilen kontrol ettiği herhangi bir bölgenin dışında bulunan, ancak ilgili devletin askeri veya diğer faaliyetlerinin doğrudan ve makul olarak öngörülebilir bir şekilde yaşam hakkını etkilediği kişiler de dâhildir (bkz. yukarıdaki 22. paragraf).²⁵³ Ayrıca, uluslararası hukuk uyarınca devletlerin, diğer devletler ve devlet dışı aktörler tarafından gerçekleştirilen ve yaşam hakkını ihlal eden faaliyetlere yardımcı olmamak veya destek vermemek gibi yükümlülükleri de bulunmaktadır.²⁵⁴ Dahası, taraf devletler, işgalleri altındaki topraklar gibi fiilen etkin kontrolleri altındaki yerlerde ve Sözleşme'yi uygulamakla ilgili uluslararası yükümlülük üstlendikleri topraklarda bulunan kişilerin yaşamlarına saygı göstermek ve korumak mecburiyetindedirler. Taraf devletler ayrıca, kendilerinin tescil ettirdiği veya bayraklarını taşıyan deniz araçları ve hava araçlarında bulunan tüm kişilerin ve uluslararası deniz kurtarma yükümlülüklerine uygun olarak denizde tehlike altında bulunan kişilerin²⁵⁵ yaşamlarına saygı göstermek ve bunları korumakla yükümlüdürler. Bir kişinin özgürlüğünden mahrum bırakılması, onu devletin fiili kontrolü altına soktuğundan, taraf devletler, kendi toprakları dışında tutuluyor olsalar bile, tutukladıkları veya gözaltına aldıkları

tüm kişilerin yaşam hakkına saygı göstermek ve bu hakkı korumak zorundadırlar.²⁵⁶

- 64.** Sözleşme'nin geri kalanı gibi, 6. madde de uluslararası insancıl hukuk kurallarının uygulanabileceği, çatışmaların yürütülmesi dâhil olmak üzere silahlı çatışma durumlarında geçerliliğini korumaktadır.²⁵⁷ Uluslararası insancıl hukuk kuralları, durumun gerektirdiği hallerde 6. maddenin yorumlanması ve uygulanması için ilgili olabilirken, her iki hukuk alanı da birbirini tamamlayıcı niteliktedir ve birbirini dışlamaz.²⁵⁸ Uluslararası insancıl hukuk ve diğer ilgili uluslararası hukuk normlarına uygun olarak ölümcül güç kullanımı, genelde keyfi değildir. Buna karşılık, sivillerin, sivil araçların ve sivil nüfusun hayatta kalması için vazgeçilmez nesnelerin hedef alınması, ayırım gözetmeyen saldırılar gibi sivillerin ve uluslararası insancıl hukuk tarafından korunan diğer kişilerin hayatlarını tehlikeye atan, uluslararası insancıl hukukla bağdaşmayan uygulamalar, ihtiyat ve orantılılık ilkelerinin uygulanmaması ve kişilerin canlı kalkan olarak kullanılması da Sözleşme'nin 6. maddesinin ihlalini teşkil eder.²⁵⁹ Taraf devletler, genel olarak, hedef alınması halinde can kaybına yol açması öngörülen kişilere veya nesnelere ölümcül güçle saldırı düzenleme kriterlerini açıklamalıdır. Bu kriterler arasında, ilgili saldırıların yasal dayanağı, askeri hedeflerin ve savaşçıların veya çatışmalara doğrudan katılan kişilerin tespit süreci, ilgili savaş araç ve yöntemlerinin kullanıldığı koşullar²⁶⁰ ve daha az zararlı alternatiflerin değerlendirilip değerlendirilmediği yer almalıdır. Ayrıca, ilgili uluslararası standartlara uygun olarak (bkz. yukarıdaki 27-28. paragraflar), silahlı çatışma durumlarında 6. maddenin ihlal edildiği iddia edilen veya şüphelenilen vakaları da soruşturmalıdırlar.²⁶¹
- 65.** Mevcut silahların konuşlandırılması, kullanılması, satışı veya satın alınması ile silahların ve savaş araçlarının veya yöntemlerinin araştırılması, geliştirilmesi, edinilmesi veya benimsenmesi ile meşgul olan taraf devletler, bunların yaşam hakkı üzerindeki etkilerini her zaman dikkate almalıdır.²⁶² Örneğin, insani şefkat ve muhakeme yeteneğinden yoksun otonom silah sistemlerinin geliştirilmesi, bu silahların kullanımına ilişkin hukuki sorumluluk da dâhil olmak üzere yaşam hakkı ile ilgili zorlu hukuki ve etik sorunları gündeme getirmektedir. Bu nedenle Komite, bu tür silah sistemlerinin, kullanımlarının 6. madde ve uluslararası hukukun diğer ilgili normlarına uygun olduğu ortaya konulmadığı sürece, savaş zamanında veya barış zamanında geliştirilmemesi ve kullanıma sokulmaması gerektiği görüşündedir.²⁶³
- 66.** Etkisi ayırım gözetmeyen ve insan hayatına felaket boyutlarda zarar verebilecek nitelikteki kitle imha silahlarının, özellikle nükleer silahların kullanılması veya kullanılması tehdidi, yaşam hakkına saygı ile bağdaşmaz ve uluslararası hukuk çerçevesinde suç teşkil edebilir. Taraf devletler, devlet dışı aktörlerin bu silahları elde etmesini önlemek, bu silahların geliştirilmesini, üretilmesini, test edilmesini, elde edilmesini, stoklanmasını, satılmasını, transfer edilmesini ve kullanılmasını engellemek, mevcut stokları imha etmek ve kazara kullanıma karşı yeterli koruma önlemleri almak dâhil olmak üzere, kitle imha silahlarının yayılmasını durdurmak için gerekli tüm önlemleri, uluslararası yükümlülüklerine uygun olarak almalıdır.²⁶⁴ Ayrıca, sıkı ve etkili uluslararası denetim altında²⁶⁵ nükleer silahsızlanma hedefine ulaşmak için iyi niyetle müzakereleri sürdürme ve kitle imha silahlarının test edilmesi veya kullanılması

nedeniyle yaşam hakkı olumsuz etkilenen veya etkilenmekte olan mağdurlara, uluslararası sorumluluk ilkeleri uyarınca yeterli tazminat sağlama yönündeki uluslararası yükümlülüklerine uymak zorundadırlar.²⁶⁶

67. 6. madde, Sözleşme'nin 4. maddesinin 2. paragraf yer alan ve yükümlülüklerin azaltılamayacağı haklar listesinde yer almaktadır. Dolayısıyla, 6. maddede yer alan yaşamdan keyfi olarak mahrum bırakılmaya karşı güvenceler, silahlı çatışma ve diğer kamusal acil durumlar da dâhil olmak üzere her koşulda geçerliliğini korumaktadır.²⁶⁷ Ancak, ulusun yaşamını tehdit eden bir kamu acil durumunun varlığı ve niteliği, yaşamdan mahrumiyete yol açan belirli bir eylem veya ihmalin keyfi olup olmadığının belirlenmesinde ve taraf devletlerin alması gereken müspet tedbirlerin kapsamının belirlenmesinde önemli olabilir. Yaşam hakkı dışındaki bazı Sözleşme haklar bağlamında yükümlülüklerin azaltılması konusu olabilese de, 6. maddenin uygulanmasını destekleyen haklar, yükümlülüklerin azaltılması uygulamalarıyla zayıflatılmamalıdır.²⁶⁸ Bu haklar arasında, ölüm cezasının söz konusu olduğu davalarda adil yargılanma hakkı gibi usulî güvenceler ve yaşam hakkına yönelik ihlalleri soruşturmak, kovuşturmak, cezalandırmak ve telafi etmek için uygun önlemleri alma yükümlülüğü gibi hakları savunmak için erişilebilir ve etkili önlemler yer almaktadır.
68. 6. maddede belirtilen emredici ve azaltılamayacak yükümlülüklerle ilgili çekinceler, Sözleşme'nin amacı ve hedefiyle bağdaşmaz. Bilhassa, kişilerin keyfi olarak yaşamlarından mahrum bırakılmasının yasaklanması ve ölüm cezasının uygulanmasına ilişkin 6. maddede öngörülen katı sınırlamalara hiçbir şekilde çekince konulamaz.²⁶⁹
69. Her yıl binlerce insanın hayatına mal olan savaşlar ve diğer kitlesel şiddet eylemleri, insanlık için bir musibet olmaya devam etmektedir.²⁷⁰ Savaş ve diğer silahlı çatışmaların risklerini önlemek ve uluslararası barış ve güvenliği güçlendirmek için gösterilen çabalar, yaşam hakkının en önemli güvenceleri arasındadır.²⁷¹
70. Uluslararası hukukta tanımlandığı şekliyle, can kaybına yol açan saldırı eylemlerinde bulunan taraf devletler, fiilen Sözleşme'nin 6. maddesini ihlal etmiş olurlar. Aynı zamanda, tüm devletlere, uluslararası hukuk kapsamındaki tüm yükümlülüklerine saygı gösterirken, uluslararası toplumun üyeleri olarak yaşamı korumak ve saldırganlık, uluslararası terörizm, soykırım, insanlığa karşı suçlar ve savaş suçları dâhil olmak üzere yaşam hakkına yönelik yaygın veya sistematik saldırılara²⁷² karşı çıkmakla yükümlü oldukları hatırlatılmaktadır. Uluslararası uyuşmazlıklarını barışçıl yollarla çözmek için tüm makul önlemleri almayan taraf devletler, yaşam hakkını güvence altına alma konusundaki pozitif yükümlülüklerini yerine getirmemiş olurlar.

Notlar

¹ Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme, madde 4; İnsan Hakları Komitesi, yaşam hakkı hakkında genel yorum No. 6 (1982), para. 1; yaşam hakkı hakkında genel yorum No. 14 (1984), para. 1; *Camargo v.*

Kolombiya, 45/1979 sayılı bildirim, para. 13.1.; *Baboeram-Adhin ve diğerleri v. Surinam*, 146/1983 ve 148–154/1983 sayılı bildirimler, para. 14.3.

² İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, önsöz.

³ *Camargo v. Kolombiya*, para. 13.2.

⁴ İnsan Hakları Komitesi, kişinin özgürlüğü ve güvenliği hakkında 35 numaralı genel yorum (2014), para. 9 ve 55.

⁵ İnsan Hakları Komitesi, Sözleşmeye taraf devletlere yüklenen genel yasal yükümlülüğün niteliği hakkında 31 numaralı genel yorum (2004), para. 8. Ayrıca bkz. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, *Osman v. Birleşik Krallık* (Başvuru No. 87/1997/871/1083), 28 Ekim 1998 tarihli karar, para. 116.

⁶ *Chongwe v. Zambia* (CCPR/C/70/D/821/1998), para. 5.2. Ayrıca bkz. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, *İlhan v. Türkiye* (Başvuru no. 22277/93), 27 Haziran 2000 tarihli karar, para. 75–76; Amerikalılararası İnsan Hakları Mahkemesi, *Rochela katliamı v. Kolombiya*, 11 Mayıs 2007 tarihli karar, para. 127.

⁷ *Mellet v. İrlanda* (CCPR/C/116/D/2324/2013), para. 7.4–7.8; CCPR/C/IRL/CO/4, para. 9.

⁸ İnsan Hakları Komitesi, erkekler ve kadınlar arasında hak eşitliği hakkında 28 numaralı genel yorum (2000), para. 10. Ayrıca bkz. örneğin, CCPR/C/ARG/CO/4, para. 13; CCPR/C/JAM/CO/3, para. 14; CCPR/C/MDG/CO/3, para. 14.

⁹ CCPR/C/79/Add.97, para. 15.

¹⁰ CCPR/C/POL/CO/7, para. 24; CCPR/C/COL/CO/7, para. 21.

¹¹ Bkz. örneğin, CCPR/C/PAN/CO/3, para. 9; CCPR/C/MKD/CO/3, para. 11. Ayrıca bkz. Dünya Sağlık Örgütü, *Güvenli kürtaj: sağlık sistemleri için teknik ve politika kılavuzu*, 2. baskı (Cenevre, 2012), s. 96–97.

¹² Bkz. örneğin, CCPR/CO/79/GNQ, para. 9; CCPR/C/ZMB/CO/3, para. 18; CCPR/C/COL/CO/7, para. 21; CCPR/C/MAR/CO/6, para. 22; CCPR/C/CMR/CO/5, para. 22.

¹³ CCPR/C/CHL/CO/6, para. 15; CCPR/C/KAZ/CO/1, para. 11; CCPR/C/ROU/CO/5, para. 26.

¹⁴ CCPR/C/LKA/CO/5, para. 10; CCPR/C/MWI/CO/1/Add.1, para. 9; CCPR/C/ARG/CO/5, para. 12.

¹⁵ CCPR/C/POL/CO/6, para. 12; CCPR/C/COD/CO/4, para. 22.

¹⁶ CCPR/C/PAK/CO/1, para. 16; CCPR/C/BFA/CO/1, para. 20; CCPR/C/NAM/CO/2, para. 16.

¹⁷ CCPR/C/PAK/CO/1, para. 16.

¹⁸ Çocuk Hakları Komitesi, Sözleşme bağlamında ergen sağlığı ve gelişimi hakkında 4 numaralı genel yorum (2003), para. 11.

¹⁹ CCPR/C/79/Add.92, para. 11.

²⁰ Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, Ulaşılabilir en yüksek sağlık standardına ilişkin hak konusunda 14 numaralı genel yorum (2000), para. 25.

²¹ CCPR/C/NLD/CO/4, para. 7.

²² İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, önsöz.

²³ Afrika İnsan ve Halkların Hakları Komisyonu, *Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı: Yaşam Hakkı (Madde 4) (2015) hakkında 3 numaralı Genel Yorum*, para. 12.

²⁴ *Gorji-Dinka v. Kamerun* (CCPR/C/83/D/1134/2002), para. 5.1; *Van Alphen v. Hollanda*, Bildirim No. 305/1988, para. 5.8.

²⁵ *Camargo v. Kolombiya*, para. 13.2.

²⁶ A.g.e., para. 13.2–13.3.

²⁷ A/HRC/17/28, para. 60.

²⁸ Kolluk Görevlilerinin Güç ve Ateşli Silah Kullanımına İlişkin Temel İlkeler, para. 9.

²⁹ Kolluk Görevlileri İçin Davranış Kuralları, 3. maddeye ilişkin yorum.

³⁰ Afrika İnsan ve Halkların Hakları Komisyonu, *Kazingachire ve diğerleri v. Zimbabve* (Bildirim No. 295/04), 12 Ekim 2013 tarihli karar, para. 118–120.

³¹ Kolluk Görevlilerinin Güç ve Ateşli Silah Kullanımına İlişkin Temel İlkeler, para. 9.

³² Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, *McCann ve diğerleri v. Birleşik Krallık* (Başvuru No. 18984/91), 27 Eylül 1995 tarihli karar, para. 150.

³³ A/HRC/31/66, para. 54.

³⁴ CCPR/C/NPL/CO/2, para. 10; CCPR/CO/81/LIE, para. 10.

³⁵ CCPR/C/KEN/CO/3, para. 11; CCPR/C/CAF/CO/2, para. 12.

³⁶ CCPR/C/USA/CO/4, para. 11; CCPR/C/USA/CO/3/Rev.1, para. 30.

³⁷ CCPR/C/GBR/CO/6, para. 11.

³⁸ Kolluk Görevlileri İçin Davranış Kuralları, 1. maddeye ilişkin yorum.

- ³⁹ A/HRC/31/66, para. 55.
- ⁴⁰ Kolluk Görevlilerinin Güç ve Ateşli Silah Kullanımına İlişkin Temel İlkeler (1990), para. 14.
- ⁴¹ CCPR/CO/74/SWE, para. 10.
- ⁴² Silahlı çatışmalar bağlamında, silahlı çatışma sırasında özel askeri ve güvenlik şirketlerinin faaliyetleriyle ilgili devletlerin ilgili uluslararası yasal yükümlülükleri ve iyi uygulamaları hakkında Montrö Belgesi'ne bakınız (A/63/467-S/2008/636, ek).
- ⁴³ CCPR/C/GTM/CO/3, para. 16.
- ⁴⁴ A.g.e.; İnsan Hakları Komitesi, genel yorum No. 31, para. 15.
- ⁴⁵ A/HRC/26/36, para. 75.
- ⁴⁶ Bkz. örneğin, *Burdyko v. Belarus* (CCPR/C/114/D/2017/2010), para. 8.6.
- ⁴⁷ İnsan Hakları Komitesi, 35 numaralı genel yorum, para. 22.
- ⁴⁸ İnsan Hakları Komitesi, 6 numaralı genel yorum, para. 3; *Camargo v. Kolombiya*, para. 13.1.
- ⁴⁹ Amerikalılararası İnsan Hakları Mahkemesi, *González ve diğerleri ("Pamuk Tarlası") v. Meksika*, 16 Kasım 2009 tarihli karar, para. 236.
- ⁵⁰ CCPR/CO/81/LIE, para. 10.
- ⁵¹ CCPR/C/MDG/CO/3, para. 17.
- ⁵² CCPR/C/TUR/CO/1, para. 13.
- ⁵³ CCPR/C/MOZ/CO/1, para. 12; CCPR/C/GTM/CO/3, para. 18.
- ⁵⁴ CCPR/C/IDN/CO/1, para. 17; CCPR/C/RUS/CO/6 ve Corr.1, para. 11.
- ⁵⁵ CCPR/C/ALB/CO/2, para. 10.
- ⁵⁶ A/HRC/24/57, para. 31.
- ⁵⁷ CCPR/C/RUS/CO/6 ve Corr.1, para. 14.
- ⁵⁸ Amerikalılararası İnsan Hakları Mahkemesi, *Sawhoyamaya Yerli Topluluğu v. Paraguay*, 29 Mart 2006 tarihli karar, para. 155.
- ⁵⁹ *Peiris ve diğerleri v. Sri Lanka* (CCPR/C/103/D/1862/2009), para. 7.2.
- ⁶⁰ CCPR/C/79/Add.93, para. 17.
- ⁶¹ CCPR/C/PHL/CO/4, para. 14.
- ⁶² CCPR/C/AGO/CO/1, para. 12; CCPR/C/USA/CO/4, para. 10.
- ⁶³ *Da Silva Pimentel v. Brezilya* (CEDAW/C/49/D/17/2008), para. 7.5; Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, *Nitecki v. Polonya* (Başvuru No. 65653/01), 21 Mart 2002 tarihli kabul edilebilirlik kararı ve *Calvelli ve Ciglio v. İtalya* (Başvuru No. 32967/96), 17 Ocak 2002 tarihli karar, para. 49.
- ⁶⁴ Amerikalılararası İnsan Hakları Mahkemesi, *Ximenes-Lopes v. Brezilya*, 4 Temmuz 2006 tarihli karar, para. 96.
- ⁶⁵ CCPR/C/POL/CO/6, para. 15.
- ⁶⁶ *Yassin ve diğerleri v. Kanada* (CCPR/C/120/D/2285/2013), para. 6.5; CCPR/C/CAN/CO/6, para. 6; CCPR/C/DEU/CO/6, para. 16; CCPR/C/KOR/CO/4, para. 10.
- ⁶⁷ İş Dünyası ve İnsan Hakları Rehber İlkeleri, 2 numaralı İlke
- ⁶⁸ Amerikalılararası İnsan Hakları Mahkemesi, *Barrios Ailesi v. Venezuela*, 24 Kasım 2011 tarihli karar, para. 124.
- ⁶⁹ CCPR/C/PRY/CO/3, para. 15.
- ⁷⁰ CCPR/C/SRB/CO/2, para. 21; A/HRC/20/22 ve Corr.1, para. 105.
- ⁷¹ CCPR/C/COL/CO/6, para. 14.
- ⁷² CCPR/C/HND/CO/1, para. 9.
- ⁷³ CCPR/C/FRA/CO/4, para. 24.
- ⁷⁴ Amerikalılararası İnsan Hakları Mahkemesi, *Yakye Axa Yerli Topluluğu v. Paraguay*, 17 Haziran 2005 tarihli karar, para. 167.
- ⁷⁵ CCPR/C/COL/CO/6, para. 12.
- ⁷⁶ CCPR/C/TZA/CO/4, para. 15.
- ⁷⁷ A/HRC/11/2, para. 68.
- ⁷⁸ CCPR/C/KEN/CO/3, para. 12.
- ⁷⁹ Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme, Madde 10.
- ⁸⁰ A.g.e., Madde 5 (3) ve 9.
- ⁸¹ CCPR/C/AUS/CO/5, para. 21.
- ⁸² *Leach v. Jamaika* (CCPR/C/57/D/546/1993), para. 9.5.

- ⁸³ *Zhumbaeva v. Kırgızistan* (CCPR/C/102/D/1756/2008), para. 8.6; İnsan Hakları Komitesi, *Dermi Barato v. Uruguay*, Bildirim No. 84/1981, para. 9.2.
- ⁸⁴ *Lantsova v. Rusya Federasyonu* (CCPR/C/74/D/763/1997), para. 9.2.
- ⁸⁵ A.g.e.
- ⁸⁶ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, *Edwards v. Birleşik Krallık* (Başvuru No. 46477/99), 14 Haziran 2002 tarihli karar, para. 60.
- ⁸⁷ Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme, Madde 14.
- ⁸⁸ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, *Câmpeanu v. Romanya* (Başvuru No. 47848/08), 17 Temmuz 2014 tarihli karar, para. 131.
- ⁸⁹ CCPR/C/ARM/CO/2, para. 15.
- ⁹⁰ CCPR/C/UNK/CO/1, para. 14.
- ⁹¹ CCPR/C/USA/CO/4, para. 10.
- ⁹² Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, *Öneryildiz v. Türkiye* (Başvuru no. 48939/00), 30 Kasım 2004 tarihli karar, para. 71.
- ⁹³ Afrika İnsan ve Halkların Hakları Komisyonu, *Sosyal ve Ekonomik Haklar Merkezi (SERAC) ve Ekonomik ve Sosyal Haklar Merkezi (CESR) v. Nijerya* (Bildirim No. 155/96), 27 Ekim 2001 tarihli karar, para. 67.
- ⁹⁴ Kurumlar Arası Yerli Halklar Sorunları Destek Grubu, "Topraklar, bölgeler ve kaynaklar", 22-23 Eylül 2014 tarihlerinde düzenlenen 2014 Dünya Yerli Halklar Konferansı hazırlıkları için hazırlanan tematik belge, s. 4.
- ⁹⁵ CCPR/C/KEN/CO/3, para. 9.
- ⁹⁶ İnsan Hakları Komitesi, 6 numaralı genel yorum, para. 5; CCPR/C/79/Add.105, para. 12.
- ⁹⁷ CCPR/CO/72/PRK, para. 12.
- ⁹⁸ *Toussaint v. Kanada* (CCPR/C/123/D/2348/2014), para. 11.3. Ayrıca bkz. CCPR/C/ISR/CO/4, para. 12.
- ⁹⁹ CCPR/C/JAM/CO/3, para. 9.
- ¹⁰⁰ CCPR/CO/71/UZB, para. 19.
- ¹⁰¹ Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Komitesi'nin 31 numaralı ortak genel tavsiyesi/Çocuk Hakları Komitesi'nin zararlı uygulamalar hakkındaki 18 numaralı genel yorumu (2014), para. 56.
- ¹⁰² İnsan Hakları Komitesi, 6 numaralı genel yorum, para. 5; CCPR/C/COD/CO/3, para. 14.
- ¹⁰³ CCPR/C/KGZ/CO/2, para. 13.
- ¹⁰⁴ İnsan Hakları Komitesi, 31 numaralı genel yorum, para. 15 ve 19; *Pestaño ve Pestaño v. Filipinler* (CCPR/C/98/D/1619/2007), para. 7.2; *González v. Arjantin* (CCPR/C/101/D/1458/2006), para. 9.4; CCPR/C/JAM/CO/3, para. 16. Ayrıca bkz. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, *Calvelli ve Ciglio v. İtalya*, para. 51.
- ¹⁰⁵ CCPR/C/ISR/CO/3, para. 12.
- ¹⁰⁶ *Sathasivam ve Saraswathi v. Sri Lanka* (CCPR/C/93/D/1436/2005), para. 6.4; *Amirov v. Rusya Federasyonu* (CCPR/C/95/D/1447/2006), para. 11.2. Ayrıca bkz. İnsan Hakları Komitesi, 31 numaralı genel yorum, para. 16 ve 18.
- ¹⁰⁷ CCPR/C/AGO/CO/1, para. 14.
- ¹⁰⁸ *Marcellana ve Gumanjoy v. Filipinler* (CCPR/C/94/D/1560/2007), para. 7.4.
- ¹⁰⁹ E/CN.4/2006/53, para. 41.
- ¹¹⁰ A/HRC/26/36, para. 81.
- ¹¹¹ *Andreu v. Kolombiya* (CCPR/C/55/D/563/1993), para. 8.2; *Marcellana ve Gumanjoy v. Filipinler*, para. 7.2.
- ¹¹² İnsan Hakları Komitesi, 31 numaralı genel yorum, para. 18; Amerikalılararası İnsan Hakları Mahkemesi, *Barrios Altos v. Peru*, 14 Mart 2001 tarihli karar, para. 43.
- ¹¹³ CCPR/C/CMR/CO/4, para. 15.
- ¹¹⁴ CCPR/C/BOL/CO/3, para. 15.
- ¹¹⁵ *Novaković ve Novaković v. Sırbistan* (CCPR/C/100/D/1556/2007), para. 7.3; CCPR/C/RUS/CO/6 ve Corr.1, para. 14.
- ¹¹⁶ CCPR/C/MRT/CO/1, para. 13.
- ¹¹⁷ CCPR/C/GBR/CO/7, para. 8.
- ¹¹⁸ CCPR/C/ISR/CO/3, para. 9.
- ¹¹⁹ CCPR/C/GBR/CO/7, para. 8.
- ¹²⁰ *Potansiyel Olarak Kanunsuz Ölümlerin Soruşturulmasına İlişkin Minnesota Protokolü* (2016) (Birleşmiş Milletler Yayınları, Satış No. E.17.XIV.3), para. 10.

- ¹²¹ *Camargo v. Kolombiya*, para. 15.
- ¹²² *Potansiyel Olarak Kanunsuz Ölümlerin Soruşturulmasına İlişkin Minnesota Protokolü* (2016), para. 25; Amerikalılararası İnsan Hakları Mahkemesi, *Kawas-Fernández v. Honduras*, 3 Nisan 2009 tarihli karar, para. 102.
- ¹²³ *Potansiyel Olarak Kanunsuz Ölümlerin Soruşturulmasına İlişkin Minnesota Protokolü* (2016), para. 37.
- ¹²⁴ A/HRC/14/24/Add.6, para. 93.
- ¹²⁵ A/HRC/19/58/Rev.1, para. 59.
- ¹²⁶ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, *Oğur v. Türkiye* (Başvuru No. 21594/93), 20 Mayıs 1999 tarihli karar, para. 92.
- ¹²⁷ *Potansiyel Olarak Kanunsuz Ölümlerin Soruşturulmasına İlişkin Minnesota Protokolü* (2016), para. 35.
- ¹²⁸ A.g.e. para. 13; Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, *Ramsahai ve diğerleri v. Hollanda* (Başvuru No. 52391/99), 15 Mayıs 2007 tarihli karar, para. 353 (soruşturma işlemlerinin yeterli kamu denetimine tabi tutulması gerekliliği).
- ¹²⁹ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, *Tanrıkulu v. Türkiye* (Başvuru No. 23763/94), 8 Temmuz 1999 tarihli karar, para. 103.
- ¹³⁰ CCPR/C/KEN/CO/3, para. 13.
- ¹³¹ *Eshonov v. Özbekistan* (CCPR/C/99/D/1225/2003), para. 9.2; *Zhumbaeva v. Kırgızistan*, para. 8.8; *Khadzhiyev v. Türkmenistan* (CCPR/C/122/D/2252/2013), para. 7.3.
- ¹³² *Umetaliyev ve Tashtanbekova v. Kırgızistan* (CCPR/C/94/D/1275/2004), para. 9.4; *Olmedo v. Paraguay* (CCPR/C/104/D/1828/2008), para. 7.5.
- ¹³³ *Amirov v. Rusya Federasyonu*, para. 11.4.
- ¹³⁴ *Kindler v. Kanada* (CCPR/C/48/D/470/1991), para. 13.1–13.2.
- ¹³⁵ *Dauphin v. Kanada* (CCPR/C/96/D/1792/2008), para. 7.4.
- ¹³⁶ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, *N.A. v. Birleşik Krallık* (Başvuru no. 25904/07), 17 Temmuz 2008 tarihli karar, para. 115.
- ¹³⁷ *Yin Fong v. Avustralya* (CCPR/C/97/D/1442/2005), para. 9.7.
- ¹³⁸ *Shakeel v. Kanada* (CCPR/C/108/D/1881/2009), para. 8.5.
- ¹³⁹ *Warsame v. Kanada* (CCPR/C/102/D/1959/2010), para. 8.3.
- ¹⁴⁰ *T. v. Avustralya* (CCPR/C/61/D/706/1996), para. 8.4; *A.R.J. v. Avustralya* (CCPR/C/60/D/692/1996), para. 6.12; *İsrail v. Kazakistan* (CCPR/C/103/D/2024/2011), para. 9.5.
- ¹⁴¹ CCPR/CO/74/SWE, para. 12; *Alzery v. İsveç* (CCPR/C/88/D/1416/2005), para. 11.5.
- ¹⁴² CCPR/C/TJK/CO/2, para. 11; CCPR/CO/77/EST, para. 13.
- ¹⁴³ *Judge v. Kanada* (CCPR/C/78/D/829/1998), para. 10.5.
- ¹⁴⁴ A.g.e., para. 10.6; *Yin Fong v. Avustralya*, para. 9.7.
- ¹⁴⁵ *Chisanga v. Zambiya* (CCPR/C/85/D/1132/2002), para. 7.4.
- ¹⁴⁶ *Kindler v. Kanada*, para. 14.3; A/67/275, para. 35.
- ¹⁴⁷ Ölüm Cezasına Çarptırılanların Haklarının Korunmasını Garanti Eden Koruma Önlemleri, para. 1.
- ¹⁴⁸ *Chisanga v. Zambiya*, para. 2.2 ve 7.4.
- ¹⁴⁹ CCPR/C/79/Add.101, para. 8; CCPR/C/79/Add.25, para. 8; CCPR/C/79/Add.85, para. 8.
- ¹⁵⁰ *Chisanga v. Zambiya*, para. 7.4; *Lubuto v. Zambiya* (CCPR/C/55/D/390/1990/Rev.1), para. 7.2; *Johnson v. Gana* (CCPR/C/110/D/2177/2012), para. 7.3.
- ¹⁵¹ CCPR/CO/73/UK-CCPR/CO/73/UKOT, para. 37.
- ¹⁵² CCPR/CO/72/GTM, para. 17.
- ¹⁵³ CCPR/CO/84/THA, para.14.
- ¹⁵⁴ CCPR/C/79/Add.25, para. 8.
- ¹⁵⁵ İnsan Hakları Komitesi, 6 numaralı genel yorum, para. 6.
- ¹⁵⁶ CCPR/C/MRT/CO/1, para. 21.
- ¹⁵⁷ CCPR/C/LBY/CO/4, para. 24.
- ¹⁵⁸ CCPR/C/79/Add.84, para. 16.
- ¹⁵⁹ *Lubuto v. Zambiya*, para. 7.2.
- ¹⁶⁰ *Chisanga v. Zambiya*, para. 7.4; *Larrañaga v. Filipinler* (CCPR/C/87/D/1421/2005), para. 7.2; *Carpó ve diğerleri v. Filipinler* (CCPR/C/77/D/1077/2002), para. 8.3.
- ¹⁶¹ *Thompson v. Saint Vincent ve Grenadinler* (CCPR/C/70/D/806/1998), para. 8.2; *Kennedy v. Trinidad ve Tobago* (CCPR/C/74/D/845/1998), para. 7.3.

- ¹⁶² Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, *S.W. v. Birleşik Krallık* (Başvuru no. 20166/92), 22 Kasım 1995 tarihli karar, para. 36.
- ¹⁶³ CCPR/CO/72/PRK, para. 13.
- ¹⁶⁴ CCPR/C/DZA/CO/3, para. 17; CCPR/C/79/Add.116, para. 14.
- ¹⁶⁵ CCPR/C/IRN/CO/3, para. 12.
- ¹⁶⁶ CCPR/C/USA/CO/4, para. 8.
- ¹⁶⁷ *Ng v. Kanada* (CCPR/C/49/D/469/1991), para. 16.4.
- ¹⁶⁸ Afrika İnsan ve Halkların Hakları Komisyonu, *Malawi Afrika Derneği ve diğerleri v. Moritanya*, 11 Mayıs 2000, para. 120.
- ¹⁶⁹ CCPR/CO/72/PRK, para. 13.
- ¹⁷⁰ CCPR/C/JPN/CO/6, para. 13.
- ¹⁷¹ *Johnson v. Jamaika* (CCPR/C/56/D/588/1994), para. 8.5; *Kindler v. Kanada*, para. 15.2; *Martin v. Jamaika* (CCPR/C/47/D/317/1988), para. 12.2.
- ¹⁷² CCPR/C/JPN/CO/6, para. 13.
- ¹⁷³ *Brown v. Jamaika* (CCPR/C/65/D/775/1997), para. 6.13.
- ¹⁷⁴ *Kindler v. Kanada*, para. 15.3.
- ¹⁷⁵ *Kurbanov v. Tacikistan* (CCPR/C/79/D/1096/2002), para. 7.7.
- ¹⁷⁶ *Gunan v. Kırgızistan* (CCPR/C/102/D/1545/2007), para. 6.2; *Chikunova v. Özbekistan* (CCPR/C/89/D/1043/2002), para. 7.2 ve 7.5; *Yuzepchuk v. Belarus* (CCPR/C/112/D/1906/2009), para. 8.2 ve 8.6.
- ¹⁷⁷ *Yuzepchuk v. Belarus*, para. 8.4 ve 8.6.
- ¹⁷⁸ *Chikunova v. Özbekistan*, para. 7.4 ve 7.5.
- ¹⁷⁹ *Gunan v. Kırgızistan*, para. 6.3.
- ¹⁸⁰ *Levy v. Jamaika* (CCPR/C/64/D/719/1996), para. 7.2–7.3.
- ¹⁸¹ *Brown v. Jamaika*, para. 6.15.
- ¹⁸² *Leach v. Jamaika*, para. 9.4.
- ¹⁸³ *Kovaleva ve Kozyar v. Belarus* (CCPR/C/106/D/2120/2011), para. 11.4; *Grishkovtsov v. Belarus* (CCPR/C/113/D/2013/2010), para. 8.4.
- ¹⁸⁴ *Judge v. Kanada*, para. 10.8–10.9.
- ¹⁸⁵ *Gunan v. Kırgızistan*, para. 6.3.
- ¹⁸⁶ *Champagne ve diğerleri v. Jamaika* (CCPR/C/51/D/445/1991), para. 7.3–7.4.
- ¹⁸⁷ Ölüm Cezasına Çarptırılanların Haklarının Korunmasını Garanti Eden Koruma Önlemleri, para. 4; *Ambaryan v. Kırgızistan* (CCPR/C/120/D/2162/2012), para. 9.2.
- ¹⁸⁸ *Francis v. Jamaika* (CCPR/C/54/D/606/1994), para. 9.3.
- ¹⁸⁹ *Kamoyo v. Zambiya* (CCPR/C/104/D/1859/2009), para. 6.3–6.4.
- ¹⁹⁰ *Yuzepchuk v. Belarus*, para. 8.5–8.6.
- ¹⁹¹ Viyana Konsolosluk İlişkileri Sözleşmesi Madde 36 (1) (b). Ayrıca bkz. Amerikalılararası İnsan Hakları Mahkemesi, Hukuki Sürecin Teminatları Çerçevesinde Konsolosluk Yardımı Hakkında Bilgi Edinme Hakkı, Tavsiye Görüşü OC-16/99, 1 Ekim 1999, para. 137.
- ¹⁹² *Judge v. Kanada*, para. 10.9.
- ¹⁹³ CCPR/C/USA/CO/4, para. 8.
- ¹⁹⁴ A.g.e.
- ¹⁹⁵ Afrika İnsan ve Halkların Hakları Komisyonu, *Mısır Kişisel Haklar Girişimi ve Interights v. Mısır* (Bildirim No. 334/06), 1 Mart 2011 tarihli karar, para. 204; 1991'den beri Eski Yugoslavya Topraklarında İşlenen Ciddi Uluslararası İnsani Hukuk İhlallerinden Sorumlu Kişilerin Yargılanması için Uluslararası Mahkeme, *Savcı v. Furundžija* (Dava No. IT-95-17/1-A), Temyiz Dairesi, 21 Temmuz 2000 tarihli karar, para. 189.
- ¹⁹⁶ İnsan Hakları Komitesi, 35 numaralı genel yorum, para. 45.
- ¹⁹⁷ İnsan Hakları Komitesi, mahkemeler ve yargı organları önünde eşitlik ve adil yargılanma hakkı hakkında 32 numaralı genel yorum (2007), para. 22; CCPR/C/MDG/CO/3, para. 16; CCPR/C/79/Add.25, para. 9.
- ¹⁹⁸ İnsan Hakları Komitesi, Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi'nin İhtiyari Protokolü uyarınca taraf devletlerin yükümlülüklerine ilişkin 33 numaralı genel yorum (2008), para. 19.
- ¹⁹⁹ *Chikunova v. Özbekistan*, para. 7.6.
- ²⁰⁰ *Chisanga v. Zambiya*, para. 7.5.
- ²⁰¹ *Kennedy v. Trinidad ve Tobago*, para. 7.4.

- ²⁰² CCPR/CO/72/GTM, para. 18.
- ²⁰³ CCPR/CO/84/YEM, para. 15.
- ²⁰⁴ A/HRC/8/3 ve Corr.1, para. 67.
- ²⁰⁵ CCPR/C/YEM/CO/5, para. 14.
- ²⁰⁶ Çocuk Hakları Komitesi, Çocukların Adalet Sistemindeki Haklarına İlişkin 10 Numaralı Genel Yorum (2007), para. 75.
- ²⁰⁷ A.g.e., para. 35 ve 39.
- ²⁰⁸ CCPR/C/JPN/CO/6, para. 13. Ayrıca bkz. *R.S. v. Trinidad ve Tobago* (CCPR/C/74/D/684/1996), para. 7.2.
- ²⁰⁹ CCPR/C/JPN/CO/5, para. 16.
- ²¹⁰ CCPR/C/35/D/210/1986, para. 15.
- ²¹¹ İnsan Hakları Komitesi, 6 numaralı genel yorum, para. 6.
- ²¹² Ölüm cezasının kaldırılmasını amaçlayan Sözleşme'ye ilişkin İkinci Ek Protokol, önsöz.
- ²¹³ CCPR/C/TCD/CO/1, para. 19.
- ²¹⁴ *Kindler v. Kanada*, para. 15.1.
- ²¹⁵ *Ng v. Kanada*, para. 16.2; Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, *Öcalan v. Türkiye* (Başvuru No. 46221/99), 12 Mayıs 2005 tarihli karar, para. 163–165.
- ²¹⁶ *Judge v. Kanada*, para. 10.3; A/HRC/36/27, para. 48; Afrika İnsan ve Halkların Hakları Komisyonu, *Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı Hakkında Genel Yorum No. 3: Yaşam Hakkı (Madde 4)*, para. 22.
- ²¹⁷ İnsan Hakları Komitesi, işkence veya diğer zalimane, insanlık dışı veya aşağılayıcı muamele veya cezaların yasaklanması hakkında 20 numaralı genel yorum (1992), para. 5; Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, *Gatt v. Malta* (Başvuru No. 28221/09), 27 Temmuz 2010 tarihli karar, para. 29.
- ²¹⁸ İnsan Hakları Komitesi, 33 numaralı genel yorum, para. 4; *Birindwa ve Tshisekedi v. Zaire*, Bildirim No. 241 ve 242/1987, para. 12.5; CCPR/C/MDV/CO/1, para. 26; Bireylerin, Grupların ve Toplum Organlarının Evrensel Olarak Tanınan İnsan Haklarını ve Temel Özgürlükleri Teşvik Etme ve Koruma Hakları ve Sorumlulukları Hakkında Bildirge, Madde 9 (4).
- ²¹⁹ Bireylerin, Grupların ve Toplum Organlarının Evrensel Olarak Tanınan İnsan Haklarını ve Temel Özgürlükleri Teşvik Etme ve Koruma Hakları ve Sorumlulukları Hakkında Bildirge, Madde 12 (2).
- ²²⁰ *Aboufaied v. Libya* (CCPR/C/104/D/1782/2008), para. 7.4 ve 7.6; *El-Megreisi v. Libya* (CCPR/C/50/D/440/1990), para. 5.4.
- ²²¹ İnsan Hakları Komitesi, 31 numaralı genel yorum, para. 12.
- ²²² *Chisanga v. Zambiya*, para. 7.3.
- ²²³ *Johnson v. Jamaika* (CCPR/C/64/D/592/1994), para. 10.4.
- ²²⁴ *Eshonov v. Özbekistan*, para. 9.10.
- ²²⁵ *Kovaleva ve Kozyar v. Belarus*, para. 11.10.
- ²²⁶ CCPR/C/JPN/CO/6, para. 13.
- ²²⁷ CCPR/C/BWA/CO/1, para. 13.
- ²²⁸ *Mojica v. Dominik Cumhuriyeti* (CCPR/C/51/D/449/1991), para. 5.4; *Guezout ve diğerleri v. Cezayir* (CCPR/C/105/D/1753/2008), para. 8.4 ve 8.7.
- ²²⁹ İnsan Hakları Komitesi, 35 numaralı genel yorum, para. 58.
- ²³⁰ *Bousroual v. Cezayir* (CCPR/C/86/D/992/2001), para. 9.2; *Katwal v. Nepal* (CCPR/C/113/D/2000/2010), para. 11.3.
- ²³¹ *El Boathi v. Cezayir* (CCPR/C/119/D/2259/2013), para. 7.5.
- ²³² İnsan Hakları Komitesi, *Herrera Rubio v. Kolombiya*, Bildirim No. 61/1983, para. 10.3; 6 numaralı genel yorum, para. 4.
- ²³³ Tüm Kişilerin Zorla Kaybetmeden Korunmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme, Madde 24.
- ²³⁴ *Prutina ve diğerleri v. Bosna Hersek* (CCPR/C/107/D/1917/2009, 1918/2009, 1925/2009 ve 1953/2010), para. 9.6.
- ²³⁵ Tüm Kişilerin Zorla Kaybetmeden Korunmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme, Madde 24.
- ²³⁶ Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi, *Savcı v. Ruggiu* (Dava No. ICTR-97-32-1), Yargılama Dairesi, 1 Haziran 2000 tarihli karar, para. 22.
- ²³⁷ Bkz. İnsan Hakları Komitesi, Çocuk Haklarına İlişkin 17 Numaralı Genel Yorum (1989), para. 1. ve 32 numaralı genel yorum, para. 42–44; *Prutina ve diğerleri v. Bosna Hersek*, para. 9.8.
- ²³⁸ Çocuk Hakları Sözleşmesi, Madde 3 (1).

- ²³⁹ A.g.e., Madde 6 (2).
- ²⁴⁰ A.g.e., Madde. 3 (2).
- ²⁴¹ CCPR/C/79/Add.81, para. 15.
- ²⁴² CCPR/C/IRN/CO/3, para. 10.
- ²⁴³ CCPR/CO/72/NET, para. 6.
- ²⁴⁴ *Whelan v. İrlanda* (CCPR/C/119/D/2425/2014), para. 7.12.
- ²⁴⁵ E/C.12/COD/CO/4, para. 19.
- ²⁴⁶ Amerikalılararası İnsan Hakları Mahkemesi, *Yakye Axa Yerli Topluluğu v. Paraguay*, 17 Haziran 2005 tarihli karar, para. 175.
- ²⁴⁷ CCPR/C/USA/CO/4, para. 8.
- ²⁴⁸ A/HRC/20/16, para. 21.
- ²⁴⁹ Birleşmiş Milletler İnsan Çevresi Konferansı Bildirgesi, para. 1; Çevre ve Kalkınma Rio Deklarasyonu, İlke 1; Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi, önsöz.
- ²⁵⁰ Paris Anlaşması, önsöz.
- ²⁵¹ Çevre ve Kalkınma Rio Deklarasyonu, ilkeler 1–2, 11, 15 ve 17–18; Çevre Konularında Bilgiye Erişim, Karar Verme Sürecine Halkın Katılımı ve Adalet Erişim Sözleşmesi.
- ²⁵² İnsan Hakları Komitesi, 31 numaralı genel yorum, para. 10; CCPR/C/GBR/CO/6, para. 14.
- ²⁵³ CCPR/C/USA/CO/4, para. 9.
- ²⁵⁴ Devletlerin uluslararası hukuka aykırı fiillerden sorumluluğu, Madde 16; Uluslararası Adalet Divanı, *Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılmasına İlişkin Sözleşmenin Uygulanması (Bosna Hersek v. Sırbistan ve Karadağ)*, 26 Şubat 2007 tarihli karar, para. 420.
- ²⁵⁵ CCPR/C/MLT/CO/2, para. 17; Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi, madde 98; Denizde Can Güvenliği Uluslararası Sözleşmesi, Bölüm V, Kural 10.
- ²⁵⁶ İnsan Hakları Komitesi, 31 numaralı genel yorum, para. 10; *Saldías de López v. Uruguay*, Bildirim No. R.12/52, para. 12.1–13; *Celiberti de Casariego v. Uruguay*, Bildirim No. R.13/56, para. 10.1–11; *Domukovsky v. Gürcistan* (CCPR/C/62/D/623/1995, 624/1995, 626/1995 ve 627/1995), para. 18.2.
- ²⁵⁷ İnsan Hakları Komitesi, 31 numaralı genel yorum, para. 11 ve Olağanüstü Hal Durumlarında Sözleşme'deki Yükümlülüklerin Azaltılmasına İlişkin 29 numaralı genel yorum, para.3.
- ²⁵⁸ İnsan Hakları Komitesi, 31 numaralı genel yorum, para. 11 ve 29 numaralı genel yorum, para.3, 12 ve 16.
- ²⁵⁹ CCPR/C/ISR/CO/3, para. 9–10.
- ²⁶⁰ CCPR/C/USA/CO/4, para. 9.
- ²⁶¹ *Potansiyel Olarak Kanunsuz Ölümünün Soruşturulmasına İlişkin Minnesota Protokolü* (2016), para. 20-22.
- ²⁶² 12 Ağustos 1949 tarihli Cenevre Sözleşmelerine ek olarak uluslararası silahlı çatışmaların mağdurlarının korunmasına ilişkin Protokol (Protokol I), Madde 36.
- ²⁶³ A/HRC/23/47, para. 113–114.
- ²⁶⁴ Bkz. Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesi Anlaşması; Kapsamlı Nükleer Test Yasağı Anlaşması; Nükleer Silahların Yasaklanması Anlaşması (henüz yürürlüğe girmemiştir); Bakteriyolojik (Biyolojik) ve Toksin Silahlarının Geliştirilmesi, Üretimi ve Stoklanması Yasaklanması ve İmhası Hakkında Sözleşme; Kimyasal Silahların Geliştirilmesi, Üretimi, Stoklanması ve Kullanımının Yasaklanması ve İmhası Hakkında Sözleşme.
- ²⁶⁵ İnsan Hakları Komitesi, 14 numaralı genel yorum, para. 7; Nükleer Silahların Tehdit veya Kullanımının Yasallığı, Uluslararası Adalet Divanı'nın 8 Temmuz 1996 tarihli Tavsiye Görüşü.
- ²⁶⁶ CCPR/C/FRA/CO/5, para. 21.
- ²⁶⁷ İnsan Hakları Komitesi, 29 numaralı genel yorum, para. 7.
- ²⁶⁸ A.g.e., para.16.
- ²⁶⁹ İnsan Hakları Komitesi, Sözleşme Veya İhtiyari Protokollere Onay Veya Katılım Sırasında Konulan Çekincelerle Veya Sözleşme'nin 41. Maddesi Kapsamındaki Deklarasyonlarla İlgili Konulara İlişkin 24 Numaralı Genel Yorum 1994), para. 8.
- ²⁷⁰ İnsan Hakları Komitesi, 14 numaralı genel yorum, para. 2.
- ²⁷¹ İnsan Hakları Komitesi, 6 numaralı genel yorum, para. 2.
- ²⁷² Genel Kurul Kararı 60/1, para. 138–139.